RNI NO. MAHBIL/2013/50453

પ્રબુદ્ધ જીવન

YEAR : 4 • ISSUE : 9 • DECEMBER, 2016 • PAGES 44 • PRICE 20/-

ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ-૪ (કુલ વર્ષ ૬૪) અંક-૯ • ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ • પાના ૪૪ • કિંમત રૂા. ૨૦/-

જિન-વચન

તપ એક માત્ર ઉપાય !

नीहरन्ति मयं पुत्ता पियर परमदुक्खिया ।
पियरो वि तहा पुत्ते बन्धू रायं तवं चरे ।।

(ઉ. ૧૮-૧૫)

મૃત્યુ પામેલા પિતાના શબને અત્યંત દુ:ખી થયેલા પુત્રો ઘરની બહાર લઈ જાય છે. તેવી રીતે પિતા પણ મૃત્યુ પામેલા પુત્રના શબને બહાર લઈ જાય છે. સગાં અને સંબંધીઓનું પણ એમ જ થાય છે. એટલા માટે હે રાજન્! તું તપ કર.

Much bereaved sons remove the dead body of their father from the house. Similarly, the father removes the dead body of his son. The same is the case with relatives. Therefore, O king ! practise penance.

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ ગ્રંથિત 'जिन वचन' માંથી

'પ્રબુદ્ધ જીવન'ની ગંગોત્રી

૧. શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પત્રિકા
૧૯૨૯ થી ૧૯૩૨
૨. પ્રબુદ્ધ જૈન
૧૯૩૨ થી ૧૯૩૩
બ્રિટિશ સરકાર સામે ન ઝૂક્યું એટલે નવા નામે
૩. તરૂણ જૈન
૧૯૩૪ થી ૧૯૩૭
૪. પુન: પ્રબુદ્ધ જૈનના નામથી પ્રકાશન
૧૯૩૯–૧૯૫૩
૫. પ્રબુદ્ધ જૈન નવા શીર્ષકે બન્યું 'પ્રબુદ્ધ જીવન'
૧૯૫૩ થી

- શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના મુખપત્રની ૧૯૨૯ થી, એટલે ૮૫ વર્ષથી અવિરત સફર, પહેલા સાપ્તાહિક, પછી અર્ધમાસિક અને ત્યારબાદ માસિક
- ૨૦૧૬ માં 'પ્રબુદ્ધ જીવન'નો ૬૪મા વર્ષમાં પ્રવેશ
- ૨૦૧૩ એપ્રિલથી સરકારી મંજૂરી સાથે 'પ્રબુદ્ધ જીવન' અંક સંયુક્ત ગુજરાતી-અંગ્રેજીમાં, એટલે ૨૦૧૩ એપ્રિલથી ગુજરાતી-અંગ્રેજી 'પ્રબુદ્ધ જીવન' વર્ષ-૪.
- કુલ ૬૪મું વર્ષ.
- ૨૦૦૮ ઑગસ્ટથી 'પ્રબુદ્ધ જીવન' અને પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા સંસ્થાની વેબસાઈટ ઉપરથી જોઈ-સાંભળી શકશો.
- **'પ્રબુદ્ધ જીવન'માં પ્રકાશિત લેખોના વિચારો જે તે લેખકોના પોતાના છે જેની સાથે તંત્રી કે સંસ્થા સંમત છે તેમ માનવું નહીં.**

પ્રબુદ્ધ વાચકોને પ્રણામ

પૂર્વ તંત્રી મહાશયો

જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી (૧૯૨૯ થી ૧૯૩૨)
ચંદ્રકાંત સુતરિયા (૧૯૩૨ થી ૧૯૩૭)
રતિલાલ સી. કોઠારી (૧૯૩૩ થી ૧૯૩૩)
તારાચંદ કોઠારી (૧૯૩૫ થી ૧૯૩૬)
મણિલાલ મોકમચંદ શાહ (૧૯૩૯ થી ૧૯૫૧)
પરમાણંદ કુંવરજી કાપડિયા (૧૯૫૧ થી ૧૯૭૧)
ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ (૧૯૭૧ થી ૧૯૮૧)
ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ (૧૯૮૨ થી ૨૦૦૫)
ડૉ. ધનવંત તિલકરાય શાહ (૨૦૦૫ થી ૨૦૧૬)

આચમન

ચશ્માં

જલદી કરો ગમે ત્યાંથી મારાં ચશ્માં શોધી કાઢો. તમે લોકોએ જ મસ્તી મસ્તીમાં ક્યાંક મૂકી દીધાં હશે. એક દાદાના ચશ્માં ઘરમાં જ ક્યાંક ગૂમ થઈ ગયાં હતાં. એમણે ટાબરિયાંઓની એક આખી ફોજ ચશ્માં શોધવામાં લગાડી દીધી.કોઈ રસોડામાં, કોઈ બેડરૂમમાં, કોઈ દીવાનખંડમાં તો કોઈ ઓસરીમાં

ચશ્માં શોધી રહ્યું હતું. ખાસ્સી એવી વારથી શોધખોળ ચાલુ હતી પણ ચશ્માં નહોતાં મળતાં. દાદીજીનું મગજ ગરમ થઈ ગયું હતું અને છોકરાંઓને કંટાળો આવી રહ્યો હતો. ત્યાં જ બધે ચશ્માં શોધીને થાકેલા નાનકડાં ટોમીએ બૂમ પાડી, 'દાદા, તમે સૂઈ ગયા હતા ત્યારે ચશ્માં ક્યાં મૂકેલાં એ યાદ કરો !' આવું કહી એણે દાદા સામે જોયું ત્યાં જ એની નજર દાદાના કપાળ પર ગઈ. ચશ્માં દાદાજીના કપાળ પર જ હતાં. એણે દાદાજીને કહ્યું, 'દાદાજી તમારા ચશ્માં તમારા કપાળ પર જ છે. તમે નાહકના અમારા પર ગુસ્સે થઈ અમને થકવી માર્યા.' દાદાજીને યાદ આવ્યું કે ચશ્માં તો એમણે ખુદ જ છાપું વાંચી લીધા પછી કપાળે ચઢાવી દીધા હતા. ખરેખર ચશ્માં ખોવાયા જ નહોતા. ખરેખર દાદા પોતે જ ભૂલી ગયા હતા અને એને શોધવા રઘવાયા થયા હતા.

સુખની શોધમાં આપણે આ જ રીતે વર્તીએ છીએ. માણસ પોતે જ અવર્ણનીય, શાશ્વત, નિર્ભેળ સુખનું સ્વરૂપ છે. સુખનો આભાસ એ સુખ ખોવાઈ જવાને કારણે નથી. એ તો માત્ર માણસની વિસ્મૃતિ છે. સાચા સુખનું મૂળ તમારી અંદર જ પડ્યું છે. તમે ધારી લો કે સુખ મારામાં પડ્યું છે અને પછી એને શોધવાના પ્રયત્નો કરો, સાશ્ચર્ય તમે સુખ અનુભવશો. અજવાળું તો છે જ, બસ એના ઉપરથી આવરણ હટાવવાનું છે પ્રકાશ આપોઆપ રેલાશે.

* * *

સાભાર-સ્વીકાર: 'સુખ મુકામ પોસ્ટ સંતોષ', રાજ ભાસ્કર , પાનું ૭.

સર્જન-સૂચિ

ક્રમ	કૃતિ	લેખક	પૃષ્ઠ
૧.	વાર્તા એક કીડીની (તંત્રીસ્થાનેથી)	ડૉ. સેજલ શાહ	૩
૨.	અંતરની અમીરાત: પ્રત્યેકની નિયતિ છે	ડૉ. ધનવંત શાહ	૬
૩.	પ્રતિક્રમણ – જૈન દર્શનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ	ડૉ. ઉત્પલા કાંતિલાલ મોદી	૭
૪.	પ્રતિક્રમણ અદ્ભુત વિજ્ઞાન	ભારતી બી. શાહ	૧૧
૫.	'પ્રતિક્રમણ: આત્મવિશ્વાસનું પ્રથમ સોપાન'	શશિકાંત લ. વૈદ્ય	૧૫
૬.	ઉપનિષદમાં પ્રાણવિદ્યા	ડૉ. નરેશ વેદ	૧૬
૭.	અષ્ટપ્રકારી પૂજાની કથાઓ – ૬. અક્ષત પૂજા કથા	આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપ સૂરીશ્વરજી	૧૯
૮.	ત્રીજું અભ્યંતર તપ – વૈયાવચ્ચ	સુબોધીબેન સતીશ મસાલીઆ	૨૦
૯.	ગાંધી વાચનયાત્રા:એક જમાનાને જીવતું કરતું પુસ્તક 'ગાંધીચરિત'	સોનલ પરીખ	૨૨
૧૦.	જ્ઞાન-સંવાદ	—	૨૪
૧૧.	શ્રુત જ્ઞાનની સુરક્ષા અંગે શાસ્ત્રો અને પરંપરા	બાબુલાલ સરેમલ શાહ	૨૭
૧૨.	શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘને મળેલ અનુદાનની યાદી	—	૨૯
૧૩.	આનંદપર્વની ક્ષણો	ગુણવંત બરવાળિયા	૩૦
૧૪.	ભાવ-પ્રતિભાવ	—	૩૩
૧૫.	સર્જન–સ્વાગત	ડૉ. કલા શાહ	૩૪
૧૬.	Seekers' Diary : Three Events Happened!	Reshma Jain	૩૬
૧૭.	Jain Conviction...A Scientific Epitome of Seamless Life	Prachi Dhanvant Shah	૩૮
૧૮.	Enlighten Yourself By Self Study of Jainism Lesson 14	Dr. Kamini Gogri	૪૦
૧૯	The Story of Jaina Ramayana & Pictorial Story	Dr. Renuka Porwal	૪૨-૪૩
૨૦.	પંથે પંથે પાથેય : ઉંમર કરતાં નાનું દેખાવું	ગીતા જૈન	૪૪

મુખપૃષ્ઠ

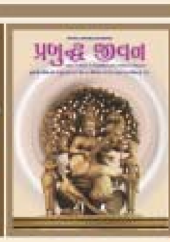

सरस्वतीस्तोत्रम्

श्वेतपद्मासना देवि श्वेतपुष्पोपशोभिता। श्वेताम्बरा नित्या श्वेतगंधा-नुलेपना।।१।।
श्वेताक्षी शुक्लवस्त्रा च श्वेतचंदन चर्चिता। वरदासिद्धगंधर्वैऋषिभिः स्तूयते सदा ।।२।।
स्तोत्रेणानेन तां देवीं जगद्धात्रीं सरस्वतीम्। ये स्तुवन्ति त्रिकालेषु सर्वविद्यां लभन्ति ते ।।३।।
या देवीस्तूयते नित्यं ब्रह्मेन्द्रसुरकिंनरैः । सा ममैवास्तु जिव्हाग्रे पद्महस्ता सरस्वती।।४।।

Regd. With Registrar of Newspaper for India No. MAHBIL/2013/50453 ISSN 2454–7697

● 'પ્રબુદ્ધ જીવન' ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ : ૪ (કુલ વર્ષ ૬૪) ● અંક : ૯ ● ડિસેમ્બર ૨૦૧૬ ● વિક્રમ સંવત ૨૦૭૩ ● વીર સંવત ૨૫૪૩ ● માગશર વદ તિથિ બીજ ●

● ● ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પત્રિકા ● ● ●

(પ્રારંભ સન ૧૯૨૯થી)

પ્રબુદ્ધ જીવન

● ● વાર્ષિક લવાજમ રૂા.૨૦૦/- ● ● ● ● છૂટક નકલ રૂા. ૨૦/- ● ●

માનદ તંત્રી : ડૉ. સેજલ શાહ

વાર્તા એક કીડીની

એક કીડી મહાનગર મુંબઈના રસ્તા પર અટવાઈ ગઈ હતી. ચારે તરફ ગાડીની દોડાદોડ અને અવાજ-ઘોંઘાટ, માણસોની નાસભાગ. નાનકડો જીવ, પોતાની જાતને બચાવવા આમથી તેમ ભાગે. આમ તો એટલો નાનો જીવ કે બે પગની વચ્ચે અટવાવાની શક્યતા સાવ ઓછી. પણ મૂળ તો હતો, 'ડર'. કદાચ કોઈ કદાવર પગ નીચે ચગદાઈ જવાય તો! એક તરફ, એનું નાનકડું અસ્તિત્વ જ એના ડરનું કારણ હતું તો બીજી તરફ એ જ અસ્તિત્વ એને બચાવી શકે, એવી પણ શક્યતાઓ હતી. છેવટે કીડીને રસ્તો મળ્યો અને તે જંગલ જેવા વેરાન વિસ્તારમાં ભટકાતાં-ભટકતાં પહોંચી. પ્રમાણમાં એ જગ્યા વેરાન હોવાને કારણે હવે એનો ડર હેઠો બેઠો. શ્વાસમાં શ્વાસ આવ્યો અને એણે મોટી આળસ ખાઈને થાકેલા શરીરને જરા લંબાવ્યું, 'હાશ! હવે મને કંઈ નહિ થાય'. ઘડીભરના આરામ પછી તેણે પોચી માટીમાં ખાડો કર્યો અને પોતાનું દર બનાવીને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી. હવે તેનો 'ડર' નીકળી ગયો હતો. રહેવાની વ્યવસ્થા પણ થઈ ગઈ, માટીમાં તેની આવ-જા સરળતાપૂર્વક ચાલતી હતી. જેમ-જેમ બધું થાળે પડતું ગયું તેમ તેમ હવે તેની અપેક્ષાઓ પ્રત્યે તેનું ધ્યાન ખેંચાતું ગયું. હવે તેને ભૂખ લાગી હતી. આમ-તેમ અન્નની શોધ આદરી. 'આજે ગળપણ ખાવા મળે તો સારું, જીવ બચ્યો છે, તેનો આનંદ તો માણવો જ રહ્યો.' સાંજ થવા આવી હતી અને હવાના સુસવાટા શરૂ થયા હતા. આ કમોસમી સુસવાટા વળી શું કરી લેવાના? તેમ વિચારતાં કીડી તો અહીંથી તહીં ફરી રહી હતી. ક્યાંક ખાવાનું મળે અને પછી એ ખાતાં-ખાતાં દરમાં જઈ સૂઈ જવાનું, આવું કીડીએ વિચાર્યું. પણ આપણી વાતને માને, તો તેને નસીબ થોડું કહેવાય? જે નસીબની સત્તાને પડકારે તેને હારવું તો પડે જ! અચાનક પશ્ચિમથી પવનનું ઝાપટું આવ્યું અને નાનકડી કીડીને ઉડાવી ચાલ્યું. હવે નસીબ તો જુઓ, કીડી જઈને પડી શેરડીના સાઠા પર. તેની ગળ્યાની મહેચ્છા પણ પૂરી થઈ. રસ ભરેલી શેરડી ખાતી કીડીને ક્યાં ખબર હતી કે આકાશના વાદળોમાંથી હમણાં વરસાદ તૂટી પડશે અને અહીં ક્યાંય કોઈ છાપરું નહીં મળે, જેની નીચે કીડી છુપાઈ જાય અને પોતાની જાતને બચાવી લે. જ્યાં બહુ સલામતી લાગે ત્યાં ખરેખર સલામતી હોય છે ખરી? ધાર્યા પ્રદેશ સુખી નથી નીવડતા અને જાણેલા માણસો સાથી જ નથી હોતા. મનુષ્ય જીવન, અનિશ્ચિતતાથી વ્યાપ્ત છે. વૃત્તિઓ માનસને અને માણસને પીડે છે. આ બધાની વચ્ચે જ મનુષ્યે પોતાનો રસ્તો કાપવાનો છે. કેડીને મહામાર્ગમાં બદલવાનો છે. અહીં બે મુદ્દા મહત્ત્વનાં છે. એક તો જે માર્ગ પસંદ કર્યો છે તે કીડી જેવો ભાવુક અને ક્ષણિક આનંદનો છે કે પછી અનંતના પ્રવાસે લઈ જનારો નિશ્ચિત માર્ગ. અને બીજું આ માર્ગે જવા માટે આપણે કીડી જેવા અંધ કે પરિસ્થિતિને અવગણનારા તો નથી ને?

આ અંકના સૌજન્યદાતા

નરેન્દ્રભાઈ ભોગીલાલ શાહ
મીતા નરેન્દ્રભાઈ શાહ
પ્રતિક નરેન્દ્રભાઈ શાહ
અવનિ – પુનિતસિંહ
શિકાગો–અમેરિકા

* * *

દુનિયાની બે મહત્ત્વની ઘટનાનાં સાક્ષી આપણે સહુ ગયા મહિના દરમ્યાન બન્યા. એક તરફ દેશમાંથી કાળું અને નકલી નાણું નાબૂદ

● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન : ૨૩૮૨૦૨૯૬
● ઑફિસ સ્થળ સૌજન્ય : શ્રી મનીષભાઈ દોષી. ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો બૅન્ક A/c. No. બૅન્ક ઑફ ઈન્ડિયા CD A/c. No. 0039201 000 20260
● Website : www.mumbai-jainyuvaksangh.com ● email : shrimjys@gmail.com Web Editor: Hitesh Mayani-9820347990

કરવાના ભાગરૂપે ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ની ચાલુ ચલણી નોટોને બંધ કરી નવી ૫૦૦ અને ૨૦૦૦ની નોટો મૂકવામાં આવી અને બદલાતા એ સમયના આપણે સહુ સાક્ષી બન્યા, ભાગીદાર બન્યા. બીજી તરફ અમેરિકામાં પ્રમુખની ચૂંટણી દરમયાન જે વ્યક્તિ જીતશે તેવી ખાતરી હતી તેને બદલે રિપબ્લિકન પાર્ટીના ડોનાલ્ડ ટ્રમ્પનો વિજય થયો અને પ્રમુખ પત્નીને પોતાના ઘર કરતાં વ્હાઈટ હાઉસના ઘરનું આકર્ષણ ઓછું લાગ્યું. જેની ભૌતિકતા આખા વિશ્વને આકર્ષે છે તેની કરતાં વધુ ભૌતિકતા કદાચ પ્રમુખ પત્ની માણી ચૂક્યા હશે! સમયના પ્રમાણ કેવા વિભિન્ન અને આશ્ચર્યજનક હોય છે. જેટલું વિસ્મય સર્જન પ્રત્યે થાય છે એટલું રહસ્યમય મનુષ્યનું મન પણ લાગે છે. મનુષ્યની વૃત્તિ અને સમય સદા પડકારજનક લાગે છે. દરેક કીડી સાકરના ગાંગડાની રાહ જુએ, તે સ્વાભાવિક જ છે પણ તે જ બાબત તેના માટે વિનાશનું કારણ બને ત્યારે શું કરવું? અપેક્ષા જો જીવનનો મૂળભૂત ભાગ હોય તો તે જ અપેક્ષા માત્ર તાત્કાલિક મુક્તિનું સાધન ન બનવું જોઇએ. એ અપેક્ષાથી મુક્ત થઈ ચેતના પણ કેળવવી પડે છે.

* * *

વિશ્વનો સર્વોત્તમ ગણાતો પુરસ્કાર, સાહિત્યનો નોબેલ પુરસ્કાર આ વર્ષ માટે અમેરિકી ગીતકાર, કલાકાર અને લેખક બૉબ ડિલનની પસંદગી કરવામાં આવી છે. સાહિત્યમાં અપાયેલ આ પુરસ્કાર પરંપરાથી બહુ જ જુદી દિશામાં ફંટાયો છે. લોકપ્રિયતાના ધોરણ અને સાહિત્યના કળાના પરિણામો આ બે અંગે, કેટલાંક મહત્ત્વનાં પ્રશ્નો જન્મે છે. તેમને આ પુરસ્કાર 'મહાન અમેરિકી ગીત પરંપરાની અંદર નવા કાવ્ય ભાવ રચવા માટે' આપવામાં આવ્યો છે. ૭૫ વર્ષના ડિલન પાંચ દશકથી પણ વધારે સમયથી લોકપ્રિય સંગીત અને સંસ્કૃતિને પ્રભાવીત કરી રહ્યા છે. તેમના સૌથી જાણીતા ગીતો ૧૯૬૦ના દશકના છે જ્યારે તેમના ગીતોમાં સામાજિક બેચેની ઉપસી આવતી હતી, ડિલન હંમેશાં પત્રકારોની તે વાતને નકારતા રહ્યા છે કે તે પેઢીના પ્રવક્તા છે. ડિલને શરૂઆતી ગીતો જેવા કે, `Blown in the wind' અને `The times they area-changing' અમેરિકી સિવિલ રાઈટ્સ અને એંટી વૉર આંદોલનના ગીતો બન્યા હતા. સાહિત્યના નોબેલની જાહેરાત સ્વીડિશ એકેડેમીના સ્થાયી સચિવ સારા ડેનિયસે કરી હતી. નોબેલ પુરસ્કાર જીતનાર લોકોને લગભગ ૮૦ લાખ સ્વીડિશ ક્રોનર (લગભગ ૬ કરોડ રૂપિયા) પુરસ્કારના રૂપમાં મળે છે. તમામ પુરસ્કાર વિજેતા ૧૦ ડિસેમ્બરે અલ્ફ્રેડ નોબેલની પુણ્યતિથિ પર સ્વીડનમાં પુરસ્કાર મેળવે છે. સાહિત્યના પુરસ્કારના ધોરણો બદલાઈ રહ્યા છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સાહિત્યથી લઈ બૉબ ડિલનના સાહિત્ય સુધીમાં આવેલા બદલાવને આપણે તપાસવો જોઈએ. સાહિત્યમાંથી મનુષ્યજીવન, સમાજ, કશું પણ બાદ ન કરીએ, તો પણ કળાની રમણીયતા અકબંધ રહે છે. અનુભૂતિનું વ્યક્તિકરણ બુદ્ધમત્તાને કેટલું પડકારે છે, તે મહત્ત્વનું છે. સંવેદનાની ભૂમિને ભીની રાખવા માટે બોલકા બનવું ક્યાં જરૂરી છે?

સમય બદલાઈ રહ્યો છે. વૈચારિક સંવાદોની રીતિ બદલાઈ રહી છે. મનની ગતિ આ પ્રવાહની સાથે ભળી જાય છે આપણી જાણ વગર જ. મનની ગતિ અંગે આપણે જાગૃત હોતા નથી અને જ્યારે થઈએ છીએ ત્યારે નિર્જીવ કે આયાસપૂર્ણ વ્યવહાર થાય છે. મનની ગતિ જ્યારે બાહ્ય વ્યવહાર અંગે થંભી જાય છે ત્યારે આંતરિક ગતિનો આરંભ થાય છે. હવે યથાર્થની અનુભૂતિ મહત્ત્વની છે. એ અંગેની સ્વયં સૂઝ કેળવવી પડે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે, 'ન સ્વીકાર કે ન અસ્વીકાર. ત્યાં જ મન સુસ્થિર થાય છે–એ જ સુમેળની સ્થિતિ છે'. સુમેળનો મારગ મનને યોગ્ય રીતે વાળે છે. પ્રેમમય–લાગણીમય બનાવે છે. આ લાગણી શબ્દોમાં નહિ વ્યવહારમાં–અંતરમાંથી વ્યક્ત થાય છે. આ આનંદની અનુભૂતિ સ્થિર રહી મનને પણ સ્થિર કરે છે. તો પછી, આ સમજણ હોવા છતાં મન કેમ પાછું પડે છે? મનની કેટલીક વૃત્તિઓ મનને નકારની ભૂમિકામાં લઈ જાય છે. અહંકાર અને સત્તાનો લોભ તેને રોકે છે. સિંહ કુવામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ તેના ઉપર હિંસક હુમલો કરવા, કુવામાં જ કૂદકો મારી બેસે છે. મનુષ્ય પણ પોતાને પામવાના માર્ગમાં પોતાનાથી જ બંધાયો છે કે મુક્ત થઈ શકતો નથી. તેથી જ કબીર પૂછે છે કે **'તને કોને બાંધ્યો છે, કે તું તારી મુક્તિ ઇચ્છે છે?'** મુક્ત થવાની ભાવના જ ક્યાંક બંધન તરફ તો નથી લઈ જતી ને? કૃષ્ણમૂર્તિ કહે છે કે **'બંધનનો ભાવ તેમ જ સ્વયંના કહેવાતા બંધનમાંથી મુક્ત થવાની ઈચ્છા, એ માત્ર મનના ખ્યાલો અર્થાત્ ભ્રમો છે. મનુષ્ય તેની પોતાની પ્રતિમાનો બંદીવાન બની ગયો છે. મોક્ષ અર્થાત્ મુક્તિ અને બંધન એ બન્ને માત્ર ભ્રમો જ છે.'**

'અષ્ટાવક્ર ગીતા'માં મહર્ષિ તેમના શિષ્ય રાજા જનકને પૂછે છે – 'તમે એવા ક્યા બંધનમાંથી પાગલપણે તમારી મુક્તિ ઝંખો છો?' અને તેઓ સ્વયં જ આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે: **'તમે જેને અન્ય નિરીક્ષક સર્જ્યો છે, તેમાં જ તમારું બંધન છુપાયેલું છે.'**

જીવનને જો જીવવું હોય, તો જીવનને જ સમર્પી દેવું જોઇએ અન્ય કોઈને નહિ. પરંતુ જીવન તો સતત આપણી એષણા, આશા, મહત્ત્વકાંક્ષી વૃત્તિ, લોકપ્રિય થવાની ઇચ્છા સાથે જોડાયેલું હોય છે. અહીં આ વૃત્તિઓ આપણા પર સત્તા જમાવે છે. સત્તા માત્ર ભૌતિક નથી હોતી, પરંતુ વૃત્તિ અને મન દ્વારા પણ હોય છે. સત્તા સામાજિક વ્યવસ્થા, ધાર્મિક–રાજકીય–સંસ્થાગત વ્યવસ્થામાં જોડાયેલી હોય છે. મનુષ્ય એને ભોગવવા ઈચ્છતો હોય છે. નાના કે મોટા પ્રમાણમાં સત્તા ભોગવીને એને આત્મસંતોષ મળતો હોય છે.

ફ્રેંચ વિચારક મિશેલ ફુકો કહે છે–'મને એક વાત સમજાઈ છે કે કળા, સમાજ એ મનુષ્ય કે જીવન સાથે નહીં પરંતુ માત્ર કોઈ સાધન સાથે જોડાયેલા હોય એવા બની ગયા છે.' `Power is not an institution, and not a structure; neither is it a certain strength we are endowed with; it is the name that one attributes to a complex strategical situation in a perticular society' – Michel Fourcault.

તેઓ અન્ય એક જગ્યાએ કહે છે, 'સત્તા આપણને સહુને દોરે છે. આપણને આદત પણ પડી ગઈ છે, આવા કોઈ કેન્દ્ર સાથે જોડાયેલા રહેવાની. સલામતી લાગે છે.' એક કિલ્લામાં પુરાઈ રહેવામાં બધું જ ઉપરછલ્લું સુખદ અને સલામત લાગે છે. ઊંડાણની કોઈ અપેક્ષા જ નથી. બધાને એકબીજાને કાબૂમાં કરી લેવા છે. કોઈએ સંસ્થાને તો કોઈએ સમાજને તો કોઈએ ધર્મને, તો કોઈ વ્યાસપીઠને કાબૂમાં કરી લેવાની વેતરણમાં છે. સેવાના નામે, કરુણાના નામે છેતરામણી થાય છે. સમાજસેવાના નામે, દેશના નામે કે પછી અન્ય નામે, સહુને મેળવી લેવું છે. કોઈને ખસવું નથી પણ નામમાં રહેવું છે. સારથિ બન્યા વગર રથને કાબૂમાં રાખવાની આ રમતમાં અટવાઈ જવાય છે. આ ડર, આકર્ષણ, ગૂંચવણની વચ્ચે સ્થાયી થવાનું તો બહુ જ અઘરું છે પણ એ રસ્તે ચાલવાનો સહજ પ્રયત્ન થઈ શકે છે. ક્યારેક જે. કૃષ્ણમૂર્તિ સાથે તો ક્યારેક કબીર સાથે.

જે છે એને અનેક રીતે કેળવવાની વાત છે. માપ વિના જીવવું પ્રત્યેક માપદંડથી મુક્ત થઈને જીવવું. એક નક્કી કરેલા ધ્યેય માટે નહિ, પણ કોઈ પણ ધ્યેય વગર. સતત કોઈ પણ બાબત પ્રાપ્ત કરવાની ખેવના વગર કશું કરવું. જીવનની ગતિ ધ્યાનમાં છે પણ ધ્યાનને કોઈ માપદંડ કે કોઈ અપેક્ષા પૂર્તિનું માધ્યમ બનાવ્યા વગર માત્ર જીવનના ભાગ રૂપે વાણી લેવાનું છે. આપણને ઉતાવળ છે જે કહ્યું તેને સાચું કરી લેવાની. જ્યાં નિર્ણય છે ત્યાં અન્યના વિચારોને સાંભળવાની શક્તિનો અભાવ છે. આપણે માનીને ચાલીએ છીએ, 'એને ખબર નહીં પડે, હું બહુ વર્ષોથી આમ જ કરું છું મારે આમ જ કરવાનું છે.' દરેકને સફળતા સાથે જોડાઈ જવાની ઉતાવળ છે. આપણે સાક્ષી નથી બની શકતા, આપણે સ્પર્ધક બની જઈએ છીએ. મારે પુરવાર કરવું છે કે હું બહુ જાણું છું, અનેકોને ઓળખું છું અને એટલે દરેક વખતે હું બધી જ બાબતોમાં પોતાનો નિર્ણય અથવા મત આપું છું. આવું કરતી વખતે અહમ્ તો સંતોષાય જ છે પણ સાથે અન્ય વિચારોના પ્રવેશની શક્યતા નાશ પામે છે.

એક મોટા વૃક્ષના વિકાસ વખતે અનેક નાના છોડ અથવા અન્ય વૃક્ષે દિશા બદલવી પડે, તે સ્વાભાવિક છે. સુંદર ઉદ્યાનનો માળી બગીચાના વૃક્ષ પર પોતાનું નામ નથી ચીતરતો, પરંતુ વૃક્ષનું કે ફૂલનું નામ લખે છે. સમાજ આ માળી જેવું કામ કરી શકે તો કેવું સારું? દેહધારી મનુષ્ય આસક્તિથી પર નથી. જીવન વ્યવહાર માટે જરૂરી ઉપરાંતની ક્રીડા એની અપેક્ષાઓ સાથે વધ્યા કરે છે. મનની મુક્તિ સાધનાથી થાય છે પણ પછી સાધનથી મુક્ત થવું પડે છે. જે તમને પ્રચલિત બનાવે તેનાથી પણ મુક્ત થવું પડે છે પણ અહીં તો લોકપ્રિય થવાની તાણ એટલી બધી છે કે અન્યની સવારીમાં પણ જોડાઈ જવાય છે. 'હે મનુષ્ય, તારું મન તને ક્યાં લઈ જાય છે?' સંજોગોમાં મન અને તેની ગતિવિધિને સંપૂર્ણપણે સમજવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે, કારણ કે મનનો વિચાર-વિમર્શ કર્યા વગર ચેતનાના માર્ગે આગળ વધવું કઈ રીતે શક્ય બનશે? મન દ્વન્દ્વોની વચ્ચે નિર્ણય લે છે, ત્યારે સાધન ક્ષણિક બની જાય છે. સ્વીકાર અને અસ્વીકારના દ્વન્દ્વ જ્યારે જન્મે ત્યારે કોઈ એક નિર્ણયને બદલે તે અંગેની ગ્રંથિમુક્તિ મહત્ત્વની છે.

* * *

સત્તાના સમીકરણો માણસને ખલાસ કરી દે છે. મને એ વ્યક્તિઓ દેખાય છે જે વાત સમાજસેવાની કરે પરંતુ તે એટલી બધી સત્તાથી અંધ હોય કે વ્યક્તિને, પરિસ્થિતિને એ પોતાના કાબૂમાં રાખવા ઇચ્છે છે. ત્યારે સદ્ ત્યાંથી વિદાય લે છે, જ્યાં વ્યક્તિ અન્યને પોતાના કાબૂમાં રાખવા ઇચ્છે. ભૌતિક ગુલામી અને માનસિક ગુલામી બંને બહુ ભિન્ન છે. એક તરફ સંપત્તિ માણસને કાબૂમાં કરે છે. પોતે જ પોતાની સંપત્તિથી બંધાયેલો છે. એના પર સંપત્તિ અને સમાજની સત્તા છે બીજી તરફ બીજાને ગુલામીમાં રાખવાની માનસિકતા. પોતે પોતાના પદની સત્તાથી અંધ છે. ઘણીવાર થાય કે જ્ઞાન/વિદ્યા કેમ હંમેશાં નબળાં પડે છે? આપણે મન, તાજમહેલ બાંધનાર કારીગરનું કોઈ મૂલ્ય નથી પરંતુ માત્ર શહેનશાહનું મહત્ત્વ છે. જે સત્તા પર છે તેને પૂજવાનું સહુને ફાવે છે કારણ હમણાં જ એ સ્થાન પરથી કોઈ કલ્પવૃક્ષીય ફળ પડશે અને આપણને તારી દેશે, એવી અપેક્ષા છે. ઈશ્વર આમાં ક્યાંથી મળશે? કારણ પરમના આનંદનું મૂલ્ય કોઈ સાથે તોળી શકાતું નથી, પણ પરમના આનંદની વાત કરનાર એટલા બધા ભારથી લદાયેલા છે કે હું જો તેમને સવાલ પૂછીશ તો તે પણ તેનો અંતરઆત્મા નહીં સમજી શકે પરંતુ તે વાત કરશે પોતાની સિદ્ધિની. સિદ્ધિના દેખાડા ન હોય, સિદ્ધિ તો મૌન ભણી લઈ જાય. હવે પ્રશ્ન એ પણ થાય કે જો સિદ્ધિને ઉજવીએ નહીં તો અન્યમાં એના આનંદ અંગેની અનુભૂતિ કઈ રીતે પહોંચાડી શકાય? જે અસ્ખલિત આનંદ છે તેની વાત ન થાય તો કેમ ચાલે? હોવાપણું અને થવાપણું, આ બે મિલનબિંદુમાં જ આધ્યાત્મિક જીવનનું રહસ્ય છુપાયેલું છે. જે સહજ થાય તેને વહેતાં ઝરણા માફક વહેવા દઈએ અને ભીંજાતા મનુષ્યના આનંદનો ગર્વ, કારણ વહેવું એ પ્રકૃતિ છે અને એની નીચે આવી એમાં એ અનુભૂતિ લેવી એ નિયતિ અને કર્મ છે. ઝરણાંએ એ ન કરવાનો હોય

અંધારી કોટડીમાં બેસીને એક માણસ પોતાનું ધ્યાન ધરતો હતો, પોતાના કામમાં મસ્ત હતો. પોતાના નિજાનંદમાં તેને મજા આવતી હતી. એકવાર કેટલાંક લોકોને એ ગુફામાંથી હસવાનો અવાજ આવ્યો અને બધા કુતૂહલતાથી એને જોવા એ તરફ વળ્યા. આટલી અંધારી ગુફામાં પંખા અને એસી વગર રહેતો માણસ ખુશ કેવી રીતે હોઇ શકે? એની પાસે તો ટીવી/કેમેરો કે સેલ ફોન પણ નહોતા. એની પાસે એકલતા નહોતી પણ પોતાનું સમૃદ્ધ એકાન્ત હતું. લોકોએ એને બહાર બોલાવ્યો. પહેલાં તો ઘણી વાર સુધી ન આવ્યો પણ પછી બહુ જ વિનંતી કરવાના કારણે બહાર આવ્યો. લોકોએ એની સાથે વાત કરવા માંડી. લોકોને મજા આવી એની સાથે વાત કરવાની. થોડી વાર પછી એ માણસ પાછો ગુફામાં જવા લાગ્યો. પણ લોકોએ એને પકડી રાખ્યો. આ માણસ પાસે લોકોના સવાલોના જવાબો હતા. દરેકને પોતાની વાતો કહેવી હતી અને પેલા માણસ પાસેથી

જવાબ લેવા હતા. પછી લોકોએ એને બહુ મનાવ્યો અને બીજા દિવસથી એને માટે બહુ બધી વસ્તુ લઈને લોકો આવ્યા. પેલાને એમાં બહુ મઝા આવી. માત્ર બે થી ત્રણ કલાક બોલવા માટે લોકો એને આટલી વસ્તુ અને મીઠાઈ અને રાજભોગ આપતાં. એ માણસ ખૂબ જ ખુશ રહેવા લાગ્યો. હવે તે રાહ જોતો બહારના લોકોની. લોકો અને બોલાવે એ પહેલાં જ પોતે બહાર આવવા ઉતાવળો રહેતો. હવે તે અહીં વધુ ખુશ રહેતો. લોકોની સંખ્યા વધવા માંડી. થોડા દિવસોમાં આ રોજિંદી પ્રક્રિયા બની ગઈ. હવે ગુફામાંથી કોઈ હસવાનો અવાજ નથી આવતો. ગુફાની બહાર ઘોંઘાટ જરૂર રહેતો. થોડા દિવસમાં પેલા માણસને ગુફામાં જઈને એકલતા લાગવા માંડી અને પોતાના એકાન્તથી કંટાળવા લાગ્યો. તેને પોતાની સાથે રહેવાનો ભાર લાગવા માંડ્યો. એક રાત્રે સ્વપ્નમાં એક જ્યોત આવી જેને તેને, તેની વાસ્તવિકતાથી પરિચિત કરાવ્યો. તેની આ વિપરીત સ્થિતિનું કારણ તે પોતેજ છે તેમ સમજાવ્યું. માણસની આંખ ખુલી ગઈ અને તેણે નક્કી કર્યું કે હવેથી તે ગુફામાંથી બહાર નહીં જ નીકળે પણ રોજ સમય થાય અને તેને બહાર આવવાનું કોઈને કોઈ કારણ મળી જતું. હવે અંદર જવાનો માર્ગ થોડો વિકટ થઈ ગયો છે. પેલો માણસ ક્યાંક આપણામાં તો નથીને?

જાણવું અને જ્ઞાન એ બે વચ્ચે ફરક છે. આપણને જો જાણ હશે તો મારગ ખુલશે, જ્ઞાન હશે તો સમજ કેળવાશે. સમજ હશે તો બુદ્ધિથી પમાશે. બુદ્ધિ સાથે સંવેદનશીલતા હશે, તો હૃદય સુધી પહોંચી શકાશે. એમાં નિર્મળતા હશે તો અનેકને સમાવાની ઉદારતા મળશે. જ્યારે સમગ્ર પરિઘમાં સુમેળ હશે તો આહ્‌લાદક આનંદની અનુભૂતિ મળશે અને પછી નિકટ આવનાર સહુને આપોઆપ એ અનુભૂતિનો અહેસાસ થશે. અનુભૂતિના અહેસાસની સમૃદ્ધિ કેળવીએ સહુની સાથે, જાત સાથે, વધુ ઊંડાણપૂર્વક.

નવા આવનારા અંગ્રેજી વર્ષ ૨૦૧૭ની અનેક શુભેચ્છાઓ.

❑ **સેજલ શાહ**
sejalshah702@gmail.com
Mobile : +91 9821533702

અંતરની અમીરાત: ડૉ. ધનવંત શાહ

(શ્રી ધનવંતભાઈ શાહની કલમે લખાયેલા તંત્રીલેખમાંથી 'પ્રબુદ્ધ જીવન'ના દરેક અંકમાં હવે થોડો અંશ લખાશે. તેમની અંતરની લાગણીઓનું ઐશ્વર્ય માણવાનું સૌને ગમશે એ ભાવ સાથે...)

પ્રત્યેકની નિયતિ છે!

જૈન સમાજના એક સંપ્રદાયમાં ભવ્યાતિભવ્ય ઉત્સવો, રાજાશાહી વરઘોડા અને ખર્ચાળ પૂજનોએ પોતાનું સ્થાન સ્થિર કરી લીધું છે. જાણે આને જ ધર્માચરણ કહેવાય. મારી પાસે જેટલી માહિતી છે એ મુજબ જૈન શાસ્ત્રમાં બે જ માન્ય પૂજનો છે. સિદ્ધચક્ર પૂજન અને શાંતિ સ્નાત્ર. ભક્તામર પૂજન, પદ્માવતી પૂજન કે અન્ય પૂજનો પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં હોય એવું લાગતું નથી. વિધિકાર પૂ. પંડિતો કદાચ ભવિષ્યમાં નવા પૂજનોનું પણ સર્જન કરે. જેટલા 'ભયો' અને 'અસલામતી' વધશે એટલી ક્રિયાઓ વધવાની જ. હિંદુ ધર્મના અનેક ક્રિયાકાંડથી આપણે પરિચિત છીએજ. આ પૂજનો ભક્તિનો એક પ્રકાર છે. હમણાં આ પ્રકારના સિદ્ધચક્ર પૂજનમાં બે વખત જવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. એક મુંબઈમાં અને બીજો અમદાવાદમાં. વિધિકાર ઝડપથી પૂજન કરાવે, પૂજામાં બેસનારને પોતાનો વારો ક્યારે આવે અને ક્યારે લ્હાવો મળે એની ચિંતા હોય, કોઈ કુટુંબીજનને સ્થાન ન મળ્યું તો મનદુ:ખો પણ થાય. સંગીતકાર સિનેમાની ધૂને ભક્તિ(!)ગીતો ગાય, સંગીતનાં વાજિંત્રો એકબીજાનો અવાજ દબાવી દેવાની હરીફાઈ કરતા હોય એવા 'અવાજો', વળી ક્યારેક ચામર નૃત્ય અને અન્ય નૃત્યો – આ બધામાં શુદ્ધ ભક્તિ ક્યાં? આ પૂજનનો જ્યાં ઉદ્‌ભવ થયો એ શ્રીપાલ - મયણાની કથા, એનું મૂળ, એ ભક્તિમાં પ્રગટ થતું સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન,ચારિત્ર, તપ વગેરેનું તાત્ત્વિક મહત્ત્વ, આ બધું કાંઈ જ સાંભળવાનું નહિ. વિધિકારને વિધિ કરાવવાની 'દક્ષિણા'...નો આંકડો પણ હજારોનો, સંગીતકારોને પણ મોટી રકમ. શ્રીમંતોને ધન ઢોળતાં આવડે, ખર્ચતાં આવડે પણ 'વાપરતાં' ન આવડે. આ સંપ્રદાયે આત્મમંથન કરવાની જરૂર નથી લાગતી? અને આત્મંથન, સાચું દર્શન આપણા સાધુ ભગવંતો જ કરાવી શકે. ત્યાં સુધી આપણે 'હમ તુમ એક કમરે મેં બંધ હો' એવી ધૂનો સાંભળવાની?!

ક્રિયાનો વિરોધ નથી, પરંતુ જ્ઞાન અને વિવેક વગરની ક્રિયાનો શો અર્થ? એ ક્યા સાત્ત્વિકભાવ વિશ્વનું નિર્માણ કરી શકે?

રાગ રાગિણીઓમાં ભાવ સહિત પૂજા અને અન્ય પૂજનોનું ગાન કરનાર ભોજકો તો હવે ઇતિહાસ બની ગયા! ચતુર્વિધ જૈન સંઘે વહેલી તકે આ ઇતિહાસને જીવંત કરવો પડશે નહિ તો સોનું ખોઈ પિત્તળની પૂજાનો દોષ વહોરી લેવાશે જ.

નિયતિનો શાબ્દિક અર્થ છે, થવાનું.

નિયતિનો ભાવાર્થ છે: થવાનું છે તે થશે. નહિ થવાનું હોય એ નહિ જ થાય. એક શિકારી છે, કુશળ તિરંદાઝ છે, હરણ જુએ છે, શિકારી બરોબર નિશાન તાકે છે. હરણનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. શિકારીને શિકાર મળવામાં જ છે. અને એજ ક્ષણે શિકારીના પગમાં સાપ દંશ દે છે. હરણ બચી જાય છે. શિકારી મૃત્યુ પામે છે. આ નિયતિ.

જે થાય છે, થયું છે, થવાનું છે, આ બધું ક્રમબદ્ધ છે. બીજથી વૃક્ષની અવસ્થા ક્રમબદ્ધ છે, એજ રીતે પ્રત્યેકની નિયતિ છે.

સંકલન : દીપ્તિ સોનાવાલા

પ્રતિક્રમણ - જૈન દર્શનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

☐ ડૉ. ઉત્પલા કાંતિલાલ મોદી

આવશ્યક છ પ્રકારના છે. અચૂક કરવા યોગ્ય જે ક્રિયા છે તેનું નામ આવશ્યક છે. અવશ્ય કરવા યોગ્ય જે કર્તવ્ય છે તેનું નામ છે આવશ્યક. જે સાધના કર્યા સિવાય ચાલે જ નહિ, એવી કરવા યોગ્ય સાધના અવશ્ય કરવી તેનું નામ છે - આવશ્યક. આવશ્યકનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે-

૧. સામાયિક, ૨. જિન-સ્તવન, ૩. ગુરુ-વંદન, ૪. પ્રતિક્રમણ, ૫. કાયોત્સર્ગ અને ૬. પ્રત્યાખ્યાન.

આ છનું એક નામ છે – પ્રતિક્રમણ. પ્રતિક્રમણ અચૂક કરવા યોગ્ય છે. પ્રતિક્રમણ કરવાથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય ઉપર્યુક્ત છએ આવશ્યક એક બેઠકે, એક સમયે થઈ જાય છે.

શ્રાવક-શ્રાવિકાના દેશવિરતિ ચારિત્રની શુદ્ધિ અર્થે પ્રતિક્રમણ આવશ્યક છે. પ્રતિક્રમણ ચારિત્રમાં રહેલી ભૂલો કે ક્ષતિઓને પશ્ચાતાપરૂપી અગ્નિ દ્વારા બાળીને સાધકના આત્માને નિર્મળ બનાવે છે. મોક્ષાભિલાષી સાધક પોતાના સાધના-ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરતાં-કરતાં પ્રમાદવશ ભૂલો અવશ્ય કરે છે, અને જ્યાં ભૂલોનો સંભવ છે, ત્યાં પશ્ચાતાપરૂપ પ્રતિક્રમણ અનિવાર્ય બની જાય છે.

ભૂલ એ ભૂલ જ છે, પછી તે નાની હોય કે મોટી. વિવેકશીલ જાગૃત સાધક કોઈ પણ સંજોગોમાં તેની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ, કારણ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર સાધકના આત્માને મલિન બનાવી અધઃપતનને રસ્તે દોરી જાય છે. તેથી શુદ્ધ હૃદયથી થયેલી ભૂલોનો સ્વીકાર કરવો અને પુનઃ તેવી ભૂલોની ભવિષ્યમાં પુનરાવૃત્તિ ન થાય તેને માટે કૃતનિશ્ચયી બની, તે તરફ સતત જાગૃત રહેવું, એ સાધના-જીવન માટે અતીવ આવશ્યક છે, અને તે જ પ્રતિક્રમણ છે.

પ્રતિ ઉપસર્ગ છે અને ક્રમ ધાતુ છે. પ્રતિનો અર્થ પ્રતિકૂળ છે અને ક્રમનો અર્થ પદાનિક્ષેપ છે. બંનેનો અર્થ થાય છે કે જે કદમોથી બહાર ગયા હોઇએ તે કદમોથી પાછું આવવું. જે સાધક કોઈ પ્રમાદના કારણથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર રૂપ સ્વ-સ્થાનથી હઠી, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસંયમરૂપ પર-સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો હોય, તેનું પુનઃ સ્વસ્થાનમાં પાછું વળવું તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે.

પ્રતિક્રમણનો અર્થ પાછું વળવું, એવો થાય છે, અર્થાત્ એક સ્થિતિમાંથી અન્ય સ્થિતિમાં સંક્રમણ કરી પુનઃ ત્યાંથી પાછા ફરી મૂળ સ્થિતિમાં આવી જવું તે પ્રતિક્રમણ છે. શુભ યોગમાં વર્તન થતું હોય તે સ્થિતિને છોડી દઈ અશુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા બાદ ફરીથી શુભ યોગને પ્રાપ્ત કરી લેવો તે પ્રતિક્રમણ છે.

ત્રણ આવશ્યકની આરાધનાથી જેની ચિત્તવૃત્તિ શાંત અને નિર્મળ થઈ ગઈ છે, તેવો સાધક અંતર્મુખી બની, આંતરનિરીક્ષણ દ્વારા પોતાના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દોષોનું શોધન કરીને સરળતાપૂર્વક આલોચના, નિંદા, ગર્હાપૂર્વક તેનું પ્રતિક્રમણ કરે છે, તેથી ચોથો આવશ્યક પ્રતિક્રમણ છે.

પ્રતિક્રમણ સાધકની રોજનીશી છે. પ્રતિદિન સાંજે પોતાના હિસાબને ચોખ્ખા કરી લેનાર વ્યાપારી હંમેશાં લાભને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઉભયકાળ પોતાના દોષોનું શોધન કરીને પ્રતિક્રમણ કરનાર સાધક ઉત્તરોત્તર આત્મગુણોના લાભને પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રતિક્રમણના પાંચ પ્રકાર શાસ્ત્રસંમત છે, તે–(૧) દૈવસિક, (૨) રાત્રિક, (૩) પાક્ષિક, (૪) ચાતુર્માસિક અને (૫) સાંવત્સરિક.

(૧) દૈવસિક–પ્રતિદિન સંધ્યાકાળે આખાય દિવસના પાપોની આલોચના કરવી.

(૨) રાત્રિક–પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળે આખી રાતનાં પાપોની આલોચના કરવી.

(૩) પાક્ષિક–મહિનામાં બે વખત આખાય પક્ષનાં પાપોની આલોચના કરવી.

(૪) ચાતુર્માસિક–પ્રત્યેક ચાર માસ બાદ કાર્તિકી પખ્ખી, ફાલ્ગુની પખ્ખી અને અષાઢી પખ્ખીના દિવસોએ ચાર માસનાં પાપોની આલોચના કરવી.

(૫) પ્રત્યેક વર્ષ પ્રતિક્રમણકાલીન અષાઢ સુદ પૂર્ણિમાથી પચાસ દિવસ બાદ ભાદ્રપદ શુક્લ ચોથ-પંચમીના દિવસે આખાય વર્ષનાં પાપોની આલોચના કરવી.

કાળભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં પ્રતિક્રમણ કહ્યાં છે તેઃ (૧) ભૂતકાળમાં લાગેલા દોષોની આલોચના કરવી તે, (૨) વર્તમાનકાળમાં સંવર દ્વારા આવતા દોષોથી બચવું તે અને (૩) ભવિષ્યમાં દોષોને રોકવા માટે પ્રત્યાખ્યાન કરવા તે.

આત્માના ઉત્તરોત્તર વિશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવાની ઇચ્છા કરનાર અધિકારીઓએ એ પણ જાણવું આવશ્યક છે કે પ્રતિક્રમણ કોનું કોનું કરવું જોઇએ?

(૧) મિથ્યાત્વ (૨) અવિરતિ (૩) કષાય અને (૪) અશુભ યોગ. આ ચાર યોગ ઘણાં ભયંકર માનવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક સાધકે આ ચારનું પ્રતિક્રમણ કરવું જોઇએ. મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી સમ્યક્ત્વ ધારણ કરવું, અવિરત દશા છોડી યથાશક્તિ વિરતિનો સ્વીકાર કરવો, કષાયોનો ત્યાગ કરી ક્ષમાદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા અને વિકસાવવા તથા સંસારવર્ધક યોગ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરી આત્મ- સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ.

મન, વચન અને કાયાથી સ્વયં પાપ કર્યું હોય, અન્ય પાસે કરાવ્યું હોય કે અનુમોદન કર્યું હોય તેની નિવૃત્તિ માટે આલોચના કરવી, નિંદા કરવી તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે.

શુભ યોગમાંથી અશુભ યોગમાં ગયેલ પોતાને પુનઃ શુભ યોગમાં પાછો લાવવો તે પ્રતિક્રમણ છે. પ્રમાદવશ શુભ યોગમાંથી નીકળી અશુભયોગ પ્રાપ્ત કરેલ હોય, ત્યારે પુનઃ શુભ યોગ પ્રાપ્ત કરી લેવો તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે.

પ્રમાદથી પ્રેરાઈને–પ્રમાદને પરવશ બનીને પોતાનું સ્થાન છોડીને પરસ્થાને ગયેલો જીવાત્મા, પુનઃ પોતાના સ્થાને પાછો ફરે તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે. (આવશ્યક સૂત્ર).

મન, વચન અને કાયાના અશુભ વિચાર અને વ્યવહારનો ત્યાગ કરીને, શુભ વિચાર–વાણી અને વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થવું, તે પણ પ્રતિક્રમણ છે. (આવશ્યક સૂત્ર).

ક્ષાયોપશમિક ભાવથી ઔદયિક ભાવમાં પરિણત થયેલો સાધક ફરીથી ઔદયિક ભાવથી ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં પાછો ફરે છે, તો એ પણ પ્રતિકૂળ ગમનના લીધે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. (આવશ્યક નિર્યુક્તિ).

અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થઈને નિઃશલ્ય ભાવથી ઉત્તરોત્તર શુભ યોગોમાં પ્રવૃત્ત થવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ. (આવશ્યક નિર્યુક્તિ).

ભાવ પ્રતિક્રમણ ત્રિવિધે થાય છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અશુભ યોગોમાં મન, વચન અને કાયાથી. ન તો પોતે ગમન કરવું, ન તો બીજા પાસે ગમન કરાવવું અને ન તો બીજાંઓને એવા ગમન માટે સમર્થન આપવું. એ ભાવ પ્રતિક્રમણ છે. (આવશ્યક નિર્યુક્તિ).

પાપકર્મોથી નિંદા, ગર્હા અને આલોચના દ્વારા નિઃશલ્ય થયેલો સાધક, મોક્ષફળ આપનાર શુભ યોગો (મન-વચન-કાયાનો સદ્વ્યવહાર)માં વારંવાર પ્રવૃત્ત થાય, તે જ પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. (આવશ્યક ટીકા : શ્રી હરિભદ્રસૂરિ).

થઈ ગયેલા પાપોની નિંદા કરવાથી ભૂતકાળના અશુભ યોગની નિવૃત્તિ થાય છે, આથી તે ભૂતકાલીન પ્રતિક્રમણ છે.

ગુરુ સમક્ષ પાપોના એકરાર દ્વારા કર્મોને આવતા અટકાવવાથી (સંવર) વર્તમાનકાળના અશુભ યોગોની નિવૃત્તિ થાય છે, આથી તે વર્તમાનકાલીન પ્રતિક્રમણ છે.

ભવિષ્યમાં ફરીથી પાપ નહિ કરું એમ નિયમ (પ્રત્યાખ્યાન) લેવાથી ભવિષ્યકાલીન અશુભ યોગોથી નિવૃત્તિ થાય છે. આથી તે ભવિષ્યકાલીન પ્રતિક્રમણ છે. (આવશ્યક ટીકાઃ શ્રી હિરભદ્રસૂરિ).

પ્રતિક્રમણ અંતરની નિર્મળતાનું પ્રકૃષ્ટ કારણ છે. (યોગબિંદુ : શ્રી હરિભદ્રસૂરિ).

તેનો અર્થ તેવો થયો કે શુભ યોગોમાંથી અશુભ યોગોમાં ગયેલા આત્માનું ફરી શુભ યોગોમાં પાછા ફરવું, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.

અશુભ યોગોથી અટકવું તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. (યોગશાસ્ત્રઃ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય)

પ્રતિક્રમણ એટલે સામું જવું – સ્મરણ કરી જવું, ફરીથી જોઈ જવું – એમ એનો અર્થ થઈ શકે છે.

જે જે દોષ થયા હોય, તે એક પછી એક અંતરાત્મભાવે જોઈ જવા અને તેનો પશ્ચાતાપ કરી દોષથી પાછું વળવું તે પ્રતિક્રમણ. (મોક્ષમાળાઃ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર).

ગુરુની આગળ જે પોતાના દોષો છુપાવે છે, તેને બાહ્ય પ્રતિક્રમણ ફક્ત શબ્દ માત્રથી છે, પણ તેને અંતરથી સત્ય પ્રતિક્રમણ થતું નથી. તેમજ તેને આત્મરૂપ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અધ્યાત્મ જ્ઞાનના ઉપયોગથી દેવપૂજા, પ્રતિક્રમણ, સામાયિક આદિ ધર્માનુષ્ઠાનો કરવાની જરૂર છે. (શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજીના પત્રોમાંથી).

આત્માને લાગેલા દોષોની સરળભાવથી પ્રતિક્રમણ દ્વારા શુદ્ધિ કરવી, અને ભવિષ્યમાં તે દોષોનું સેવન ન કરવા માટે સતત જાગૃત રહેવું તે પ્રતિક્રમણનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ છે.

એક પ્રશ્ન થાય છે કે – 'જ્યારે રાત્રિ અને દિવસનાં પાપોનું પ્રતિક્રમણ પ્રાતઃ અને સંધ્યાકાળે કરી તેને શુદ્ધ કરી લેવામાં આવે છે, છતાં પાક્ષિક આદિ પ્રતિક્રમણ શા માટે કરવામાં આવે છે?'

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે – 'ગૃહસ્થો પોતાના ઘરમાં પ્રતિદિન ઝાડુ લગાવી સાફ રાખે છે, પરંતુ પૂર્ણ સાવધાનીપૂર્વક સાફ રાખવા છતાં થોડી ધૂળ રહી જાય છે, તેથી કોઈ વિશેષ પર્વના દિવસે આખાય ઘરને વિશેષરૂપે સાફ રાખવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે પ્રતિદિન પ્રતિક્રમણ કરવા છતાં કોઈ કોઈ ભૂલોનું પ્રમાર્જન કરવું શેષ રહી જાય છે, જેને માટે પાક્ષિક પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે. પાક્ષિક પ્રતિક્રમણ કરવા છતાં ભૂલો રહી જાય છે તેને માટે ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે. ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણ બાદ પણ અવશિષ્ટ રહેલી અશુદ્ધિ સાંવત્સરિક ક્ષમાપનાના દિવસે પ્રતિક્રમણ

તા. ૧લી એપ્રિલ ૨૦૧૬ થી પરદેશ માટેના લવાજમના દર નીચે પ્રમાણે રહેશે.
૧ વર્ષના લવાજમના $ 30 ● ૩ વર્ષના લવાજમના $ 80 ● ૫ વર્ષના લવાજમના $ 100 ● ૧૦ વર્ષના લવાજમના $ 200/-
વાર્ષિક લવાજમ આપશ્રી $ **(ડોલર)** માં મોકલાવો તો $ **પાંચ બેંક ચાર્જિસ** ઉમેરીને મોકલશો.

ભારતમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૨૦૦ ● ત્રણ વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૫૦૦ ● પાંચ વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૯૦૦ ● દસ વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૧૮૦૦
શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો બૅન્ક A/c No. : બૅન્ક ઑફ ઈન્ડિયા CD A/c No. 003920100020260.

કરી દૂર કરવામાં આવે છે.'

પ્રતિક્રમણ જૈન સાધનાનો પ્રાણ છે. જૈન સાધકના જીવન ક્ષેત્રનો પ્રત્યેક ખૂણો પ્રતિક્રમણના મહાપ્રકાશથી પ્રકાશે છે. પ્રતિક્રમણની ભાવના પ્રમાદ ભાવને દૂર કરવા માટે છે. સાધકના જીવનમાં પ્રમાદ વિષ છે. જે અંદર ને અંદર સાધનાને ગાળી નાખી નષ્ટ-ભ્રષ્ટ કરી દે છે. તેથી સાધુ અને શ્રાવક બંનેએ પ્રમાદથી બચવું જોઇએ, અને પોતાની સાધનામાં પ્રતિક્રમણ દ્વારા અપ્રમત્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ.

જૈન ધર્મનું પ્રતિક્રમણ જીવનની એકરૂપતાનો બોધ આપે છે. આ જીવન એક સંગ્રામ છે, સંઘર્ષ છે. જીવનની દોડધામ દિવસ અને રાત્રિ અવિરામ ગતિથી ચાલે છે. સાવધાની રાખવા છતાં પણ મન, વાણી અને કર્મમાં વિભિન્નતા આવી જાય છે, અસંગતિ આવી જાય છે.

જ્યારે કોઈ મંગળ દિવસે વિશ્વના ભૂલેલા માનવીઓ પ્રતિક્રમણની સાધના અપનાવશે, જીવનની એકરૂપતાના મહાન આદર્શને સફળ બનાવશે ત્યારે વિશ્વમાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક – ઉભય પ્રકારના નૂતન જીવનનો પ્રકાશ પડશે, સંઘર્ષોનો અંત આવશે અને દિવ્ય વિભૂતિઓનું અજર, અમર, અક્ષય સામ્રાજ્ય સ્થપાશે.

જૈન સંસ્કૃતિનું પ્રતિક્રમણ પણ જીવનરૂપી ખાતાવહીનું બારીક નિરીક્ષણ છે. સાધકે પ્રતિદિન સવારે અને સાંજે એ જોવાનું હોય છે કે તેણે શું મેળવ્યું અને શું ગુમાવ્યું? અહિંસા, સત્ય અને સંયમની સાધનામાં તે ક્યાં સુધી આગળ વધ્યો છે? ક્યાં ક્યાં ભૂલો કરી છે?

કહે છે કે – 'પાશ્ચાત્ય દેશના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક ફ્રેંકલિને પોતાનું જીવન રોજનીશીથી સુધાર્યું હતું. તે પોતાના જીવનની પ્રત્યેક ઘટનાને રોજનીશીમાં લખતો હતો, અને પછી તેના ઉપર ચિંતન-મનન કરતો હતો. પ્રત્યેક અઠવાડિયે હિસાબ ગણતો કે ગયા અઠવાડિયા કરતાં વર્તમાન અઠવાડિયામાં ભૂલો વધુ થઈ કે ઓછી? એ રીતે એ ભૂલો એ સુધારતો જતો હતો અને ઉન્નતિ કરતો જતો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે તે પોતાના યુગનો એક શ્રેષ્ઠ, સદાચારી અને પવિત્ર પુરુષ મનાવા લાગ્યો.

ફ્રેંકલિનની રોજનીશી કરતાં આપણું પ્રતિક્રમણ અનેકગણું શ્રેષ્ઠ છે. આપણા જીવનની રોજનીશીરૂપી પ્રતિક્રમણ આજકાલથી નહિ, હજારો-લાખો વર્ષથી પણ નહિ, અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવે છે, અને તેના દ્વારા સાધકોએ પોતાનું જીવન સુધાર્યું છે, વાસનાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે અને અંતે ભગવત્પદ–સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આત્મા એક યાત્રી છે, આજકાલનો નહિ, પચાસ-સો વર્ષનો નહિ, લાખ-દશલાખ વર્ષનો પણ નહિ, અનાદિકાળનો છે. અત્યાર સુધીમાં તે ક્યાંય સ્થાયી રૂપે બેઠો નથી, સ્થિર થયો નથી, ગમનાગમન કર્યા જ કર્યું છે. ત્યારે, ક્યારે અને કઈ બાજુએ એની યાત્રા પૂરી થશે? અત્યારે તેનો પણ પત્તો નથી.

પોતાને ઓળખતા શીખો. મનના એકેક ખૂણાને તપાસી જાઓ, અને ક્યાં શું ભર્યું છે, તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરો. નાનામાં નાની ભૂલને પણ બારીકીથી પકડો, તેની જરા પણ ઉપેક્ષા ન કરો. મધુ-પ્રમેહવાલા રોગી માટે નાનકડી ફોડકી પણ કેટલી વિષમય અને ભયંકર બની જાય છે! તેની જરા પણ ઉપેક્ષા કરી કે બસ, જીવનથી હાથ ધોઈ નંખવાના રહ્યા.

પોતાની ભૂલ માટે ઉપેક્ષિત રહેવું એ જ સાધક માટે પ્રમાદ છે, મહાપાપ છે. જે પોતાના મનના ખૂણામાં પડી રહેલો કચરો ઝાડુ લગાવી સાફ ન કરે તો સાધક શેનો? જૈન ધર્મનું પ્રતિક્રમણ આજ સિધ્ધાંત ઉપર આધારિત છે.

સ્વદોષદર્શન જ આગમોની ભાષામાં–પ્રતિક્રમણ છે. તેથી નિત્ય પ્રતિક્રમણ કરો. પ્રાતઃકાળે, સંધ્યાકાળે પ્રતિદિન પ્રતિક્રમણ કરો. જે સાધક પોતાના દોષની જેટલી કઠોરતાપૂર્વક આલોચના કરશે, તે તેટલું સાચું પ્રતિક્રમણ કરી શકશે અને મહાન બની શકશે.

આચાર્ય હરિભદ્ર આદિએ પ્રતિક્રમણના મહત્ત્વનું વર્ણન કરતાં એક કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે કથા ઘણી સુંદર, વિચાર પ્રેરક અને પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતાનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરનાર છે.

પુરાણા યુગમાં ક્ષિતિ પ્રતિષ્ઠ નામનું નગર હતું. તેમાં જિતશત્રુરાજા રાજય કરતા હતા. રાજાને ઊતરતી અવસ્થામાં એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ, તેથી તેના પર અત્યંત સ્નેહ રાખવા લાગ્યો. હંમેશાં તેના સ્વાસ્થ્યની જ ચિંતા રહેવા લાગી. પુત્ર કદી પણ બીમાર ન પડે તેને માટે, તેનો ઉપચાર કરવા માટે પોતાના દેશના ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે – 'કોઈ એવું ઔષધ બતાવો કે જે મારા પુત્ર માટે સર્વથા લાભપ્રદ હોય.'

ત્રણ વૈદ્યોએ પોતપોતાની ઔષધિઓના ગુણદોષો આ પ્રમાણે બતાવ્યા :

પહેલા વૈદ્યે કહ્યું : 'મારી ઔષધિ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, જો શરીરમાં કોઈ રોગ ઉત્પન્ન થયેલ હોય અને મારી ઔષધિ લેવામાં આવે તો રોગ શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ જો કોઈ રોગ ન હોય અને ઔષધિ ખાવામાં આવે તો અવશ્ય નવો રોગ પેદા થઈ જાય છે, અને પછી તે રોગી મૃત્યુથી કદી પણ બચી શકતો નથી.'

રાજાએ કહ્યું : 'બસ, આપ તો કૃપા રાખો. પોતાના હાથે મૃત્યુને આમંત્રણ કોણ આપે? આ તો શાંતિને વિદાય આપીને પેટ મસળીને દર્દ ઊભું કરવા જેવી વાત થઈ.'

બીજા વૈદ્યે કહ્યું : 'રાજન્! મારું ઔષધ ઠીક રહેશે. જો રોગી હશે તો મારું ઔષધ રોગને નષ્ટ કરી દેશે, અને જો રોગ નહિ હોય તો ઔષધિ લેવાથી ન કોઈ લાભ થશે ન હાનિ.'

રાજાએ કહ્યું : 'તમારી ઔષધિ તો રાખમાં ઘી નાખવા જેવી છે, તમારી આ ઔષધિની પણ મારે આવશ્યકતા નથી.'

ત્રીજા વૈદ્યે કહ્યું: 'મહારાજ! આપણા રાજકુમાર માટે તો મારી ઔષધિ સર્વશ્રેષ્ઠ રહેશે. આપ રાજકુમારને મારી ઔષધિ પ્રતિદિન નિયમિત રીતે ખવડાવો. જો કોઈ રોગ હશે તો તે ઔષધિ રોગને તરત નષ્ટ કરશે. અને જો કોઈ રોગ નહિ હોય તો પણ મારી ઔષધિ તો ફાયદો જ કરશે. ભવિષ્યમાં નવો રોગ પેદા થવા દેશે જ નહિ, અને શરીરની કાંતિ, શક્તિ અને સ્વાસ્થ્યમાં નિત્ય નવી અભિવૃદ્ધિ કરશે.'

રાજાએ ત્રીજા વૈદ્યની ઔષધિ પસંદ કરી. રાજપુત્ર તે ઔષધિનું સેવન કરવા લાગ્યો, તેથી એના સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ અને તેજસ્વીપણામાં વૃદ્ધિ થઈ.

ઉક્ત કથાનક દ્વારા આચાર્યોએ આપણને એ શિક્ષા આપી છે કે- 'પ્રતિક્રમણ પ્રાતઃ અને સંધ્યાકાળે પ્રતિદિન કરવું આવશ્યક છે, દોષ લાગ્યો હોય તો પણ અને ન લાગ્યો હોય તો પણ. કદાચિત સંયમી જીવનમાં કોઈ હિંસા, અસત્ય આદિનો અતિચાર લાગ્યો હશે, તો પ્રતિક્રમણ કરવાથી તે દોષ દૂર થઈ જશે અને સાધક પુનઃ પોતાની પહેલાંની પવિત્ર અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લેશે.

દોષ એ એક રોગ છે, અને પ્રતિક્રમણ તેની સિદ્ધ અચૂક ઔષધિ છે. જો કોઈ દોષ લાગ્યો ન હોય તો પણ પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક છે. તેમ કરવાથી દોષો પ્રત્યે ઘૃણા ચાલુ રહેશે, સંયમ પ્રત્યે સાવધાનતા મંદ પડશે નહિ. જીવન જાગૃત રહેશે, સ્વીકૃતચારિત્ર નિરંતર શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્મળ બનતું રહેશે; પરિણામે ભવિષ્યમાં ભૂલ થવાની સંભાવના ઓછી થઈ જશે.

પ્રતિક્રમણ કેવળ જૂના દોષો દૂર કરવા માટે નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં દોષોની સંભાવના ઓછી કરવા માટે પણ છે. પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે જે ભાવ-વિશુદ્ધિ રહેશે, તે સાધકના સમયને શક્તિશાળી અને તેજસ્વી બનાવશે. પાપચરણ પ્રત્યે ઘૃણા વ્યક્ત કરવાનું જ પ્રતિક્રમણનું ધ્યેય છે. પાપ કર્યું હોય કે ન કર્યું હોય, સાધક માટે આ પ્રશ્ન મુખ્ય નથી.

પ્રતિદિન પ્રતિક્રમણ કરવાથી સાધકમાં અપ્રમત્ત ભાવની સ્ફૂર્તિ રહ્યા કરે છે. પ્રતિક્રમણ વખતે પવિત્ર ભાવનાનો પ્રકાશ મનના પ્રત્યેક ખૂણામાં ઝગમગે છે, અને સમભાવનો અમૃત-પ્રવાહ અંતરના મળને વહેવરાવી બહાર કાઢી નાખે છે, અને અંતરને સ્વચ્છ બનાવી દે છે.

સાધક આત્મવિશુદ્ધિના લક્ષે જિનેશ્વર કથિત માર્ગ પર દૃઢતમ શ્રદ્ધા કરીને, તે માર્ગને યથાર્થ રૂપે જાણીને પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું પાલન કરે છે.

સાધક જ્યાં સુધી પૂર્ણતાને કે કેવળી અવસ્થાને પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી તેના જીવનમાં પાપ-દોષ સેવનની સંભાવના છે, તેથી સાધકે વારંવાર પોતાના કૃત્યોનું નિરીક્ષણ કરીને ગુરુ સમક્ષ તેનું પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે.

'પ્રતિક્રમણ' જૈન પરંપરાનો એક પારિભાષિક શબ્દ છે. તેનો શાબ્દિક અર્થ 'પાછા ફરવું' થાય છે. વ્યક્તિ પોતાની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કે ઉલ્લંઘન કરીને, પોતાના સ્વભાવને છોડીને વિભાવમાં પ્રવત્તિ કરીને પાપપ્રવૃત્તિનું સેવન કરે છે. તે પાપપ્રવૃત્તિના સેવનથી કર્મબંધ, જન્મ, જરા, મૃત્યુ, પુનઃ જન્મ વગેરે અનંતકાલીન દુઃખની પરંપરા ચાલે છે. સ્વયંને સ્વયંનું ભાન થાય ત્યારે તે પોતાના અતિક્રમણથી પાછો ફરી સ્વસ્થાનમાં સ્થિર થઈ સ્વસ્થતા અને શાંતિ-સમાધિનો અનુભવ કરે છે. આ રીતે જીવનનો સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થવાનો, શાશ્વત શાંતિ-સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ એક માત્ર પ્રતિક્રમણ જ છે, તેથી સાધના ક્ષેત્રમાં આત્મવિશુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણની મહત્તા સ્વીકારીને સાધકના આવશ્યક કૃત્યમાં પ્રતિક્રમણનો સમાવેશ કર્યો છે.

પ્રતિક્રમણના છએ આવશ્યકની આરાધનાથી પંચાચારની શુદ્ધિ થાય છે. સામાયિકની આરાધનાથી ચારિત્રાચારની, ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિથી દર્શનાચારની, જ્ઞાનાદિ ગુણસંપન્ન ગુરુને વંદન કરવાથી જ્ઞાનાદિ આચારોની, પ્રતિક્રમણ અને ત્રણ ચિકિત્સારૂપ કાયોત્સર્ગથી ચરિત્રાચારની તથા પચ્ચક્ખાણથી તપાચારની શુદ્ધિ થાય છે અને સામાયિકાદિ છએ આવશ્યકોની વિધિપૂર્વક આરાધના કરવાથી વીર્યાચારની શુદ્ધિ થાય છે, તેથી જ પ્રતિક્રમણ તે ચારિત્રનો પ્રાણ છે. કોઈપણ તીર્થંકરના શાસનમાં દીક્ષા અંગીકાર કરનાર નવદીક્ષિત સાધુને સર્વ પ્રથમ આવશ્યક સૂત્રનું અધ્યયન કરાવ્યા પછી અગિયાર અંગનું અધ્યયન કરાવે છે.

મનમાં કોઈ પ્રત્યે દ્વેષબુદ્ધિ થઈ હોય તો શુદ્ધ હૃદયથી તેનું મિચ્છામિ દુક્કડમ્ કરવું જોઇએ. વિચારમાં મલિનતા પ્રવેશી હોય, વાણીમાં કટુતા આવી હોય, આચરણમાં કલુષતા આવી હોય, ખાવામાં, પીવામાં, જવા-આવવામાં, ઊઠવા-બેસવામાં, બોલવામાં, વિચારવામાં ભૂલ થઈ હોય તો સાધક 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' કહી માફી માગે છે. 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' કહેવું તે પ્રતિક્રમણરૂપે પ્રાયશ્ચિત છે – પ્રતિક્રમણ દ્વારા થતું પ્રાયશ્ચિત સાધનાને પવિત્ર, નિર્મળ, સ્વચ્છ અને શુદ્ધ બનાવે છે.

જૈન ધર્મની જેમ પ્રતિક્રમણની સાધના અનાદિકાલીન છે. જ્યારથી જૈન ધર્મ છે, જ્યારથી સાધુ અને શ્રાવકની સાધના છે, ત્યારથી તેની શુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણ પણ છે. આ દૃષ્ટિથી પ્રતિક્રમણ અનાદિ છે. તીર્થંકરો તીર્થની સ્થાપના કરે, તે દિવસથી જ પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતા પડે છે. તીર્થ સ્થાપનાના દિવસે જ તીર્થંકરોના અર્થરૂપ ઉપદેશના આધારે ગણધર ભગવંતો દ્વાદશાંગી સહિત આવશ્યક સૂત્રની રચના કરે છે, અને તે દિવસથી ગણધર સહિત સર્વ સાધુ-સાધ્વીઓ પ્રતિક્રમણની આરાધના કરે છે. આ રીતે આવશ્યક સૂત્ર ગણધર રચિત છે તે સહજ રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેથી જ ચતુર્વિધ

(વધુ માટે જુઓ અનુસંધાન પાનું ૧૪મું)

પ્રતિક્રમણ અદ્ભૂત વિજ્ઞાન

☐ ભારતી બી. શાહ

પૃથ્વી પરની તમામ પ્રાણીસૃષ્ટિ, જીવસૃષ્ટિમાં મનુષ્ય જીવન શ્રેષ્ઠ છે અને અત્યંત મહિમાવંત છે. તે કુદરતનું અનુપમ સર્જન હોવાને કારણે તેની પોતાના અને અન્યોના જીવન માટેની જવાબદારી વધી જાય છે. માનવીને ધરતી, હવા, પ્રકાશ, પાણી જેવી અત્યંત મૂલ્યવાન ચીજો કુદરતે મફત આપી છે. હવા માટે જો રેશનકાર્ડની જરૂરત હોત તો? પાણી માટે સુપર માર્કેટમાં જવું પડે તો? જે મફત મળે છે તેની કોઈ કિંમત નથી. આવું જ એને ધર્મ માટે છે, જે કુળમાં જન્મ ધારણ કરતાં જે ધર્મ મળ્યો છે તેની જ કોઈ કિંમત ના હોય તો શું?

માનવી જે વાતાવરણમાં શ્વાસ લે છે તેને જ દૂષિત કરે છે તેથી જ માનવી વધારે દુ:ખી થઈને જીવે છે. તેની વિચારશક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે. અનિદ્રાનો ભોગ બને છે. વિવેક શક્તિ અને નિર્ણય શક્તિ પણ ઓછી થતી જાય છે. છેવટે ડૉક્ટરો પાસેથી ઉત્તેજક દવાઓ સેવન કરવાનો વારો આવે છે. એક રોગ મટાડતાં બીજો નવો ઊભો થાય છે. એવી પરિસ્થિતિમાંથી માનવજાત કઈ રીતે બચી શકે. તે માટે ૨૬૦૦ વર્ષ પહેલાં પ્રભુ મહાવીરે જૈન ધર્મના આચાર-વિચારોને વૈજ્ઞાનિક ધર્મ તરીકે લોકો સુધી પહોંચાડ્યો. તેઓ પોતે જ એક મહાન વૈજ્ઞાનિક હતા. એમને આજના વૈજ્ઞાનિકોની જેમ કોઈ લબોરેટરી, પ્રયોગશાળા કે બીજાં અન્ય કોઈ સહાયકો કે સાધન-સામગ્રીની જરૂર જ નહોતી. કેવળજ્ઞાની હોવાથી તેઓ એક દિવ્ય દ્રષ્ટા મહાવીર હતા. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના સમસ્ત પર્યાયોના દ્રષ્ટા હતા. પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી તેમણે સૃષ્ટિના એવા દર્શન કર્યા, જે હજારો વર્ષો પછી પ્રગટ થવાના હતા.

શોધ તેની જ થાય છે જે ખોવાઈ જાય છે, જે છુપાઈ જાય છે. પ્રભુ મહાવીરે તો બધું જ આપણી સમક્ષ ખુલ્લું બતાવી દીધું છે. સમજાવી દીધું છે. મહાવીર તો આજે પણ ખોવાયા નથી. આપણી સાથે જ છે. આપણી નજીક જ છે. પરંતુ દુ:ખની વાત એ છે કે આપણે જ ખોવાઈ ગયા છીએ. મહાવીરે આ સૃષ્ટિ પર અલ્પ વર્ષોમાં પોતાના દેહ પર પ્રયોગો કરીને જગતના લોકોને ઘણી રહસ્યપૂર્ણ આવશ્યક શોધો કરી બતાવી. તેમનું જીવન એક ઘણું મોટું રિસર્ચ સેન્ટર–પરિક્ષણ કેન્દ્ર હતું. ઓછામાં ઓછી મહેનત અને વધુમાં વધુ ફળ તે અધ્યાત્મ. વધારેમાં વધારે મહેનત અને ઓછામાં ઓછું ફળ એટલે સંસાર. આ હતી મહાવીરની પરિભાષા.

પ્રભુ મહાવીરની આહાર પદ્ધતિ, નિદ્રા, કાયોત્સર્ગ કરવાની પદ્ધતિ, ચાલવાની રીત વગેરે વગેરેમાંથી સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનનું રહસ્ય આજના વૈજ્ઞાનિકોને માટે અભ્યાસ બની રહ્યો છે. મજાની વાત તો એ છે કે શોધ મહાવીરે કરી છે અને મોજ કોઈ બીજા વૈજ્ઞાનિકો લે છે. પરંતુ આજે આપણે મહાવીરે બતાવેલા પ્રતિક્રમણના વિજ્ઞાનને જાણવાનું છે, સમજવાનું છે. પ્રભુએ આપણને રોજીંદા જીવનમાં કરવા જેવી છ આવશ્યક ક્રિયાઓ બતાવી. સામાયિક, ચઉવિસ્થો, વંદન, પડિક્કમણું, કાઉસગ્ગ, પચ્ચક્ખાણ (પ્રત્યાખ્યાન). માત્ર એક જ પ્રતિક્રમણ ઉભય ટંક બે વાર-સવાર અને સાંજ કરવા માત્રથી પણ આ છ આવશ્યક થઈ જાય છે.

પ્રભુ મહાવીરે પોતાની સાધના કાળના ૧૨ાા વર્ષના સમયમાં ઊભાં ઊભાં જ સાધના કાયોત્સર્ગ કર્યું છે. તેનાથી થતાં મન, વચન અને કાયાના લાભ માટે પ્રતિક્રમણ ઊભા ઊભાજ કરવા કહ્યું છે. તેઓએ બતાવ્યું છે કે, 'તમે આ પ્રમાણે ઊભા રહીને પ્રતિક્રમણ કરશો તો હૃદયની સમસ્યા થશે નહિ.' કાયોત્સર્ગની મુદ્રા પ્રભુની એક પરમ મુદ્રા હતી. પ્રતિક્રમણમાં વારંવાર આવતા કાઉસગ્ગની ક્રિયા એજ કાયોત્સર્ગની મુદ્રા. આ મુદ્રાના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. એક ઊભા રહીને, બીજી બેસીને અને ત્રીજી સૂઈને. (ઉત્થિત મુદ્રામાં).

પગના પંજામાં ૮ આંગળીનું અને પાછળની એડીઓમાં ચાર આંગળનું અંતર રાખીને પંજાના ભાર ઉપર ઊભા રહીને બંને ભુજા ફેલાવી બંને ખભા પરથી વજન ઓછું કરો. જ્યારે તમે ઊભા રહેશો તો સહજ અને સ્વાભાવિક રૂપથી આપણાં શરીરનું વધારે વજન પંજા ઉપર આવશે. તમારી એડીઓ થોડા સમય માટે ફ્રી થઈ જશે. સામાન્ય રીતે જ્યારે આપણે ઊભા રહીએ છીએ ત્યારે એડી પર વધારે વજન આવી જવાથી નિરંતર આપણે પગ પર વજન આમ-તેમ બદલતા રહીને, હલન-ચલન કરતાં રહીએ છીએ. પુરુષોની અપેક્ષાએ સ્ત્રીઓ પગને વધુ બદલતી રહે છે. તેઓ કહે છે કે જો બેલેન્સ જાળવ્યા વગર તમે ઊભા રહેશો અને શરીરનું વજન ડાબી તરફ જાય તો સમજી લેવું કે તમને ક્યારેક પણ હૃદયરોગ થશે. જો તમારા શરીરનું વજન જમણી તરફ જાય તો સમજી લેવું કે તમને લીવરનો રોગ થશે પણ જો તમે બંને પગ પર બેલેન્સ રાખવાની કોશિશ કરશો તો સ્વસ્થ રહી શકશો.

વિજ્ઞાનના Report મુજબ પુરુષોને હાર્ટ-એટેકનો રોગ વધારે થાય છે. જ્યારે મહિલાઓને લીવરની તકલીફ વધારે થાય છે. આનું કારણ એ જ છે કે મહિલાઓ એક સરખી પદ્ધતિથી ઊભી નથી રહેતી. તેઓ બંને તરફ નાચતી રહે છે. મહાવીરનો આ વિશ્વ પર પ્રભાવ છે એનું કારણ તે તેમની ઊભા રહેવાની વિધિ છે. તેથી મહાવીરની ધ્યાનસ્થ મુદ્રાનું ચિત્ર જોઈ કાયોત્સર્ગ વખતે તેને નજરમાં રાખવાથી ડાયાબિટિઝ, બ્લડ પ્રેશર, હૃદયરોગ, માનસિક તણાવ વગેરે દૂર

થાય છે અને શરીરની બેલેન્સ સિસ્ટમ ઘણી સુંદર રીતે જળવાઈ રહેવાથી માણસનું મન, ચિત્ત અને હૃદય પ્રસન્નતા અનુભવે છે. આ સાથે કાઉસગ્ગમાં ઊભા રહેતા કે બેસીને 'તાવ, કાયં, ઠાણેણં, માણેણં, જાણેણં અપ્પાણં વેસિરામિ' કરતાં કરતાં 'લોગસ્સ સૂત્ર'નું સ્મરણ કરતાં શરીરમાં ચાલતી શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા મહત્ત્વની બની જાય છે. 'ચંદેસુ નિમ્મલયરા' સુધીના પચ્ચીસ પદ મુજબ ૨૫ વાર શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાથી શ્વાસની ગતિ નિયમબદ્ધ બને છે, ચિત્તની એકાગ્રતા વધે છે અને લોગસ્સના શબ્દ પ્રાણવાયુ સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે. આપણા શરીરમાં મૂલાધાર ચક્ર પાસે આવેલી કુંડલિની શક્તિ જે સાડા ત્રણ વર્તુળની છે, તે જાગૃત થાય છે. કર્મની નિર્જરા થતાં આત્મબળની વૃદ્ધિ થાય છે. શરીરના રુધિરાભિસરણમાં ફરક પડે છે. મન હળવું બને છે.

ઊભાં ઊભાં કાઉસગ્ગ કરીએ છીએ ત્યારે આપણા શરીરના વજનનું ગુરુત્વાકર્ષણ બિંદુ આપણા બે પગ અને તેની વચ્ચેની જગ્યા છે ત્યાંથી જો એ બિંદુ બહાર નીકળી જાય તો આપણે પડી જઇએ છીએ.

આજે પણ વૈજ્ઞાનિકો મહાવીરની કાયોત્સર્ગની મુદ્રા પર સંશોધન કરી રહ્યા છે. ડિપ્રેશન, ફ્રસ્ટ્રેશન, ટેન્શન બધું જ સમાપ્ત થઈ જશે. જો મહાવીરે બતાવેલા કાયોત્સર્ગ પર એટેન્શન કરતાં થઈ જઈશું તો રિલેક્સેશન મળી જશે.

જો બેસીને કાઉસગ્ગ કરવાનો હોય ત્યારે બંને હથેળીઓને ગોળાર્ધમાં વિધિપૂર્વક રાખવાથી બંને હથેળીઓમાં અલગ અલગ વાઈબ્રેશન (તરંગ) નીકળે છે અને તે અલગ અલગ પ્રકારની વીજળી નેગેટીવ અને પોઝિટીવ હોય છે. તે સમયે સૌ પ્રથમ ખભાને પણ ઢીલા મૂકી દેવાના છે. જેના ખભા શિથિલ હોય છે તેના બધા રોગ અને અહ્મ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આમ ૧૦ મિનિટ બેસી કાઉસગ્ગ કર્યા બાદ જો બ્લડ પ્રેશર ચેક કરાવો તો બ્લડ પ્રેશર નોર્મલ આવી જશે. મહાવીરની પ્રતિક્રમણની ફોર્મ્યુલા વગર એક પણ સેકન્ડ ચાલવાનું નથી. તેઓએ કહ્યું છે કે માણસ અતિક્રમણમાં વધારે જીવે છે તેથી તે સ્વયં તો દુઃખી થાય છે, પણ બીજાને, અન્યોને પણ કારણ વગર દુઃખી કરતો રહે છે. તેથી વારંવાર અતિક્રમણની સામે પ્રતિક્રમણ કરવા બતાવ્યું છે. જેવી રીતે આપણે પડી ગયા અને આપણું હાડકું ખસી ગયું કે બીજાં હાડકાં પર ચઢી ગયું આથી હાડકાંનો ડૉક્ટર શું કરશે? હાડકાંને સીધું કરી તેના પર પ્લાસ્ટર કરી દેશે જેથી ફરીવાર હાડકું ખસી ન જાય. પ્રતિક્રમણ આ જ પ્રકારની ક્રિયા છે જે તમારે પ્રતિક્ષણ કરવાની જરૂર છે. આપણે ક્રોધમાં, માનમાં, માયામાં કે લોભમાં પદાર્થ પર કે વ્યક્તિ પર આક્રમણ કરતાં રહીએ છીએ. જો આપણે એકવાર પ્રતિક્રમણ કરી લઈએ તો આક્રમણ સમાપ્ત થઈ જશે અને મનનો ઉદ્વેગ પણ બહાર નીકળી જશે. અને ધીમે ધીમે તનાવથી મુક્ત થઈ સમતા ધારણ કરશો. સમતા પ્રથમ આવશ્યક છે. આ જ સમતા સામાયિકમાં વિધિવત્ છે અને આપણને મન, વચન, કાયાથી લાગેલો થાક ઉતરી જાય છે.

મહાવીરે ખાવાના સિદ્ધાંત, ઊભા રહીને, ચાલીને જે સિદ્ધાંતો જગતને આપ્યા તે નવી શોધેલી સ્ટ્રેસ રિટ્રેસ નામની મશીન મહાવીરના ઊભા રહેવાની સિસ્ટમનું એનેલીસિસ છે. તેના પર વ્યક્તિને ઊભો રાખવામાં આવે છે અને તેના પરથી જાણી શકાય છે કે તે માણસનું આયુષ્ય કેટલું હોય શકે. તેને કયા વર્ષમાં કયું દર્દ થઈ શકે છે અને તેને તે રોગથી બચવું હોય તો શું કરવું જોઇએ.

બીજું આજના સાયકોલોજીસ્ટ કહે છે કે આજે કોર્ટમાં બઠેલ વ્યક્તિ જો ઊભો થઇને કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં ઊભો રહીને પોતાની દલીલ શરૂ કરે તો તેની વાતોનો એક આકર્ષક પ્રભાવ પડી શકે છે. મસ્તિષ્કના થોડાંક જ્ઞાનતંતુને સચેત કરતાં વૈજ્ઞાનિકોએ કહ્યું છે કે સૌથી વધારે હતાશા આવવાનું જો કોઈ કારણ છે તો તે પિનિયલ ગ્રંથિની ગરબડ છે. તે પિનિયલ અને પિચ્યુટરી ગ્રંથિઓને વશ કરવા માટે મહાવીરની કાયોત્સર્ગ મુદ્રા તેનો મહત્ત્વપૂર્ણ ઇલાજ છે.

આજે સૃષ્ટિના અધિકાંશ લોકો ક્રોધના રોગથી પીડિત છે. માનવીની સ્થિતિ એટલી અજીબ થતી જાય છે કે તેને ક્યાંયથી પણ ગુસ્સો આવે છે અને તે કોઈ બીજા પર ઉતારે છે. મહાવીરના ક્ષમાના આ સિદ્ધાંત પર હર્બટ સ્પેન્સરે કહ્યું છે કે, મહાવીરની ક્ષમા એટલે મહિલાઓ માટે બ્યુટી ફોર્મ્યુલા અને પુરુષો માટે બિઝનેસ ફોર્મ્યુલા છે. જેની પાસે ક્ષમાનો ધર્મ છે તે પોતાના જીવનનું સમાયોજન ઘણી સારી રીતે કરી શકે છે.

ક્રોધની સ્થિતિમાં શું થાય છે? તેનું વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણ જાણીએ.

આપણા બધાંના શરીરમાં પાંચ લીટર લોહી છે. આ પાંચ લીટર લોહીમાંથી ૨૮% લોહી હંમેશાં લીવર પાસે રહે છે. ૨૪% લોહી કીડની પાસે રહે છે. ૧૫% લોહી માંસપેશીઓની પાસે રહે છે. ૧૪% લોહી મસ્તિષ્કમાં રહે છે અને પછી ૧૯% લોહી નખમાં, વાળમાં કે શરીરમાં અન્ય જગ્યાએ ફરતું રહે છે.

માની લો કે આપણે બપોરે પેટ ભરીને જમી લીધું. જેટલું ખાવું જોઈએ તેનાથી કંઈક વધારે ખાઈ લીધું. એ સમયે લીવરને ૨૮% લોહીથી આહાર પચાવવો મુશ્કેલ પડે છે. તેથી લીવર અન્ય જગ્યાએથી લોહી ખેંચે છે, કેમ કે લીવરનું કામ વધી જાય છે. એવા સમયે મસ્તિષ્કમાંથી લોહી નીચે પહોંચે છે તો માણસને ઉંઘ આવે છે. ચુસ્તી લાગે છે. અકળામણ થાય છે. એવા સમયે માણસે થોડીવાર માટે સૂઈ જવું જોઇએ અને જો તે નથી સૂઈ જતો, તે સમયે તેની સાથે કોઇએ છેડખાની કરી તો એને ગુસ્સો આવે છે જેની અસર આખા તંત્ર પર થાય છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે ગુસ્સો આવે છે ક્યાંથી? તેની ઉત્પત્તિનું કેન્દ્ર કયું છે? તો એ છે મસ્તિષ્કમાં. એ સમયે પોતાના ભાગનું લોહી, લીવર પાસેથી પાછું માગે છે. જો નથી મળતું તો કિડની પાસેથી માગે છે. અને તે પણ નથી મળતું તો બાકીના વધેલા

ભાગોમાંથી માગે છે. પરંતુ જો ત્યાંથી પણ લોહીનો પુરવઠો નથી મળતો તો દિમાગની નસ ફાટી જાય છે. બ્લડ પ્રેશર વધે છે. બ્રેઈનની તકલીફ થાય છે. આવા સમયે જો ડૉક્ટરની પાસે જઇએ તો ડૉક્ટર તરત જ પહેલાં ડાયાબિટિસ છે કે નહિ ? તે જાણીને તરત જ ગુસ્સો ઓછો કરવાની સલાહ આપશે અને ખાવાની સાથે સુગરને પાચન કરવાની સિસ્ટમની ગડબડમાં લોહીની સાથે ક્રોધનો સંબંધ છે તે જણાવશે.

ભગવાન મહાવીરે કોઈ લેબોરેટરીનાં પ્રયોગ વગર આ બાબતોની જાણ સંસાર સમક્ષ રાખી અને કહ્યું કે; ક્રોધને તદ્દન જ તિલાંજલી આપો. અને શાંત ચિત્તે, સમતા ભાવે ક્ષમા ધર્મને અપનાવો તો જીવન સારી રીતે વ્યતીત કરી શકશો. જેવો ક્રોધ આવવાનું નિમિત્ત મળે કે તરત જ અરિહંતના શરણે જતાં રહો. જ્યાં છો ત્યાં જ, જે પણ પરિસ્થિતિમાં હો તે જ સમયે. 'તાવ, કાયં, ઠાણેણં, મોણેણં, જાણેણં'

'અપ્પાણ વોસિરામિ'નો પાઠ યાદ કરી પંચ પરમેષ્ઠિનું સ્મરણ કરો. 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' – એકબીજાની માફી માગી લો. અનેક રોગો અને બિમારીઓથી મુક્ત થઈ જશો. પ્રતિક્રમણમાં વારંવાર આવતાં સૂત્રો - ઇરિયાવહી, તસ્સ ઉતરી, અન્યત્થ વિ. દ્વારા થતો કાયોત્સર્ગ અને તેમાં 'લોગસ્સ સૂત્ર' ચઉવિસ્થો – ચતુર્વિંશતિ સ્તવના દ્વારા ૨૪ તીર્થંકરોનું સ્મરણ અને વંદન કરવા દ્વારા માત્ર શરીરની શુદ્ધિ જ થાય છે તેમ નથી પણ માણસના આત્માની પણ શુદ્ધિ થાય છે. કષાયોથી પણ બચી શકાતા, કર્મની નિર્જરા થાય છે. તે ઉપરાંત નવકાર મંત્રના પ્રથમ પાંચ પદ હથેળીઓ દ્વારા, આંગળીઓ દ્વારા ગણવાથી પણ રોગમુક્ત બનીને સુખ-શાંતિ મેળવી શકાશે.

પ્રશ્ન : મંત્રાદિના વિષયમાં વિજ્ઞાનનો શું અભિપ્રાય છે ?

ઉત્તર : આપણી ચારે તરફ આકાશ છે. તેમાં ગુણાત્મક પરિવર્તન થતું રહે છે. આ પરિવર્તન આપણા ભાવોથી ખૂબ જલ્દી થાય છે. મંત્રાદિ આ ભાવ પરિવર્તનમાં સહાયક થાય છે. વિજ્ઞાન આને ક્વૉલિટેટીવ ટ્રાન્સફોર્મેશનના નામથી એક ફોર્મ્યુલા બનાવી રહી છે જે વિભિન્ન મંત્રાદિ અક્ષરોથી પરિવર્તન લાવવામાં શક્ય થઈ શકે.

પ્રશ્ન : કાયોત્સર્ગની ત્રણ મુદ્રામાંની ઊભા ઊભા કાઉસગ્ગ કરવાની સાથે અન્ય બે રીતો આસિત મુદ્રા અને શયિત મુદ્રા શું છે ?

ઉત્તર : સૌ પહેલાં તો કાયોત્સર્ગ કોઈ પણ પ્રકારે કરવો હોય તો કાયાનું શિથિલીકરણ અને મનની એકાગ્રતા જરૂરી છે. શરીર અને શ્વાસનો ગાઢ સંબંધ જોડાય તે જરૂરી છે. આસિત મુદ્રા એટલે બેસીને, બેઠાં બેઠાં થતો કાઉસગ્ગ. આ મુદ્રામાં પદ્માસન, અર્ધ પદ્માસન કે સુખાસનમાં આસન પર બેસીને કરી શકાય. આ મુદ્રામાં શરીરનું સંપૂર્ણ વજન પાછળ બેઠક (કરોડરજ્જુ) પર રહે.

શયિત મુદ્રામાં જમીન પર કંઈક પાથરીને (સંભવ હોય તો ગરમ આસન જ પાથરવું) તેના પર સીધા સુવાનું તકિયો નહીં રાખવાનો. બંને હાથ અને બંને પગ શરીરથી દૂર રાખવા. જો સીધા ન સૂઈ શકાય તો કોઈપણ પડખે સૂઈ શકે છે આને એક પાર્શ્વશયના કહી શકાય છે.

જેઓને હાઈ બ્લડ પ્રેશર રહેતું હોય કે હૃદયરોગી હોય તો જમણા પડખે સૂવું. જેઓને લો બ્લડ પ્રેશર રહેતું હોય તેવા રોગીઓએ ડાબા પડખે સૂઈ રહેવું. એક પગ સંકુચિત અને બીજો ફેલાવીને તથા બંને હાથ માથાની તરફ ફેલાવીને પછી શિથિલીકરણ કરવું એ શયિત મુદ્રા કે સૂવાની મુદ્રા છે.

પ્રશ્ન : ઊભા રહીને કરેલ કાયોત્સર્ગમાં અન્ય આસનોથી બીજી કંઈ વિભિન્નતા હોઈ શક ?

ઉત્તર : આપણાં શરીરના વજનનું ગુરુત્વાકર્ષણ બિંદુ આપણા બે પગ અને તેના વચ્ચેની જગ્યા છે. જો તે આપણાં શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય તો આપણે પડી જઇએ છીએ. આ એક સામાન્ય નિયમ છે. આપણા કાનની નીચે રહેલ પ્રવાહી મસ્તિષ્કમાં સર્વ સ્નાયુઓના નિયંત્રણનું કાર્ય કરે છે. છતાં પણ આપણું ગુરુત્વાકર્ષણ બિંદુ અસ્થિર અને ઝૂલતું રહે છે. મસ્તિષ્ક સર્વ સ્નાયુઓને સક્રિય રાખીને આપણને વગર સહારે ઊભા રાખે છે છતાં પણ પૂર્ણ નિયંત્રણ રહેતું નથી માટે પગ થાકી જાય છે. કાયોત્સર્ગ આપણી વ્યવસ્થાના નિયંત્રણમાં સહાયતા આપીને શક્તિ વધારે છે.

એક કિરલિયાન નામનો વૈજ્ઞાનિક થઈ ગયો એણે હાઈફ્રિક્વેન્સીની ફોટોગ્રાફી વિકસિત કરી અને કાયોત્સર્ગમાં બેઠેલા, ઊભેલા, ધ્યાનાવસ્થા મુદ્રામાં રહેલાંની ફોટોગ્રાફીનું નિરીક્ષણ કર્યું ત્યારે એ સમયે લોકોના શરીરમાંથી નીકળતા કિરણો પણ જોયા અને ઘણાં જ સંવેદનશીલ પ્લેટ્સ જોવા મળ્યા.

આ જ ફોટોગ્રાફીમાં બતાવવામાં આવે છે વ્યક્તિનો ભાવ વિદ્યુતના વર્તુળના રૂપમાં ફેલાય છે અને મૃત્યુના થોડા સમય પહેલા આ વર્તુળ સંકોચાવાનું શરૂ થઈ જાય છે. આત્મહત્યા કરનાર વ્યક્તિ અથવા જેને ફાંસીની સજા થવાની છે તેવા પર આ વિદ્યુત વર્તુળ ઝડપથી ફેલાય છે.

પ્રતિક્રમણમાં વારંવાર કરવામાં આવતાં મંત્રના જાપ અને સૂત્રોના રટણ સમયે આપણા ભાવ ખૂબ જલ્દી પરિવર્તન થાય છે જેને એક ટ્રાન્સફોર્મેશનની ફોર્મ્યુલા કહે છે. તરત જ સાધકના મન, હૃદય અને ચિત્ત પર અસર કરે છે.

ચિત્ત, હૃદય અને મનમાં શું તફાવત છે ?

ચિત્ત એક અસ્તિત્વનું અંગ છે.

ચિત્ત સમાધાન આપે છે.

ચિત્ત શક્તિનો આધાર છે.

હૃદય જીવનનો મુખ્ય સંચાલક છે.

હૃદય બંનેનું સામંજસ્ય કરે છે.
હૃદય ભક્તિનો આધાર છે.
મન પ્રવૃત્તિનું તંત્ર છે.
મન સમસ્યા લાવે છે.
મન વ્યક્તિનો આધાર છે.

જે કામ વૃક્ષોમાં મૂળનું હોય છે તે જ કામ આપણી નાભિકેન્દ્રમાંથી થાય છે. મૂળને સીંચન આપવાથી વૃક્ષના ફળ, ફૂલ, પાંદડા હર્યા-ભર્યા રહે છે, તેવી જ રીતે માનવીની સર્વ ક્રિયાઓ નાભિની સાથે જોડાયેલી હોય છે. મંત્ર, જાપ, સૂત્રોચ્ચાર વખતે એના સ્પંદનો એને સક્રિય બનાવે છે. નાભિને આંદોલિત કરે છે. તેના તરંગોને ફોલોઅપ કરે છે.

જાપાનના એક વૈજ્ઞાનિકે-પ્રેમ-Love, Thank You-આભાર; ફ્રેન્ડસ-મિત્રો, Hate-તીરસ્કાર-You Fool-Hitler. વિ. વિ. શબ્દો લખીને પાણીની છ બોટલને ફ્રીઝ કરી બે દિવસ બાદ તેના ક્રિસ્ટલ્સનો અભ્યાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે સારા શબ્દો, હકારાત્મક ભૂમિકા-Love; Thank you, Friends જેવા શબ્દો લખેલી બોટલના પાણીનો આકાર ષટકોણ દેખાયો હતો. જ્યારે Hate, Hitler, You Fool જેવા શબ્દો લખેલા પાણીના ક્રિસ્ટલમાં કોઈ આકાર કે ફેરફાર જોવા મળ્યા નહોતા ને અસ્તવ્યસ્ત ડહોળાયેલું પાણી હતું. આ પાણી પર મંત્રોચ્ચાર કરીને ક્રિસ્ટલનું નિરીક્ષણ કર્યું. તો પણ કોઈ જ ફરક નહોતો. જ્યારે ષટકોણ આકારના ક્રિસ્ટલ પાણીમાં મંત્રોચ્ચાર કરતાં તે વધારે સ્પષ્ટ-પારદર્શક અને નિર્મળ પાણી દેખાયું.

આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે હકારાત્મક વિચારો, શબ્દો તથા શુભ ધ્વનિની શુભ અસર આપણા સ્વાસ્થ્ય પર પડે છે. અને મન તથા શરીર સ્વસ્થ રહેવાથી પ્રસન્નતા અનુભવાય છે.

મિત્રો! આ રીતે પ્રથમ સામાયિક ૪૮ મિનિટની લેતાં, સમતાભાવ ધારણ કરીને પ્રતિક્રમણની શરૂઆત થાય છે. જેમ શાળામાં ભણવા જતાં વિદ્યાર્થીઓને યુનિફોર્મ પહેરીને જ જવું પડે છે, તે જ રીતે પ્રતિક્રમણ કરનારે, સામાયિકનાં ઉપકરણો સાથે રાખી, મહાવીરની શાળામાં પ્રતિક્રમણનું વિજ્ઞાન શીખવા, જાણવા, સમજવા અને તેના પરિણામને માનવા જવું જોઇએ. ગુરુની સ્થાપના કર્યા બાદ તરત જ એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય જીવોની માફી વિશેષ પ્રકારે માગીને શુદ્ધ ભાવો સાથે પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક છે.

અહં ને ત્યાગી, પરમાત્માના રાગી બનીએ તેવી શુભભાવના સાથે.

'સવિ જીવ કરૂં શાસન રસી.'

✱ ✱ ✱

ગૌતમધન એપાર્ટમેન્ટ, એ વિંગ, છઠ્ઠે માળે, ફ્લેટ નં. ૨૬,
દાદાભાઈ રોડ, ફ્લાઈ ઓવરની બાજુમાં, વિલેપાર્લે (પશ્ચિમ),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬.
ટેલિફોન: ૦૨૨ ૨૬૭૧ ૫૫૭૫. મોબાઈલ: ૦૯૩૨૪૧૧૫૫૭૫.

પ્રતિક્રમણ – જૈન દર્શનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ (અનુસંધાન પૃષ્ટ ૧૦ થી ચાલુ)

સંઘ શ્રદ્ધાપૂર્વક નિર્વિવાદપણે તેની આરાધના કરી રહ્યા છે.

વર્તમાન કાળચક્રમાં ચોવીસ તીર્થંકર થયા છે. તેમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના શાસનના લોકો કાળના જડ પ્રકૃતિના છે, તેઓ સતત જાગૃત રહેતા નથી, તેથી તેમને દોષ લાગે કે ન લાગે, પરંતુ તેમને માટે નિયમિત રીતે પ્રતિક્રમણ કરવાનું વિધાન હોવાથી તેઓના માટે ધ્રુવ પ્રતિક્રમણ કલ્પ હોય છે.

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના સાધુઓ ગમનાગમન, ગોચરી, પ્રતિલેખન આદિ ક્રિયાઓ કરીને તેનું તરત પ્રતિક્રમણ કરે છે અને દિવસમાં ઉભયકાળે પણ અવશ્ય પ્રતિક્રમણ કરે છે. તે ઉપરાંત તેઓ દૈવસિક, રાત્રિક, પાખી, ચોમાસી અને સાંવત્સરિક આ પાંચે પ્રતિક્રમણની આરાધના અવશ્ય કરે છે.

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પરંપરાનુસાર હંમેશા બાવીસ તીર્થંકરોના જેવું જ જિનશાસન વર્તે છે. ત્યાં પણ દોષ લાગે, ત્યારે પ્રતિક્રમણ કરી લેવામાં આવે છે. ત્યાં ઉભયકાળ પ્રતિક્રમણ નથી, તેથી ત્યાં પણ અધ્રુવ પ્રતિક્રમણ કલ્પ હોય છે.

ચોવીસ તીર્થંકરોના શાસનમાં શ્રાવકોના પ્રતિક્રમણ સંબંધી કેવી સ્થિતિ હતી, તે સપ્રમાણ સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ એટલું કહી શકાય કે સાધુઓ પ્રમાણે શ્રાવકો પણ પોતપોતાના શાસનમાં યથાકાળ ધ્રુવ અને અધ્રુવ પ્રતિક્રમણ કરતા હશે.

આ આવશ્યકથી કરનારને શું લાભ થાય છે તેની જ્ઞાનવર્ધક પ્રશ્નોત્તરી 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'ના સમ્યક્ત્વ પરાક્રમ નામના ૨૯મા અધ્યયનમાં અંકિત થઈ છે. ભગવાન પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે-

'હે ગૌતમ! પ્રતિક્રમણ કરવાથી અહિંસાદિ વ્રતોનાં ગઢમાં પડેલાં દોષરૂપી ગાબડાં પૂરાય છે. ગાબડાં પૂરાઈ જવાથી નવાં કર્મોને આવવાનો માર્ગ બંધ થઈ જાય છે. કર્માગમન માર્ગ બંધ થવાથી ચારિત્ર પવિત્ર બને છે. પવિત્ર ચારિત્રધારી જીવાત્મા પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું સાવધાનપણે પાલન કરતો આત્મભાવમાં રમમાણ બને છે.

પ્રતિક્રમણ કરનાર વ્યક્તિ પોતાના વ્રતના છિદ્રને ઢાંકે છે. અર્થાત્ દોષોથી નિવૃત્ત થાય છે, દોષોથી નિવૃત્ત થયેલો સાધક આશ્રવનો નિરોધ કરે છે, સબલ દોષોથી રહિત શુદ્ધ સંયમવાન બનીને અષ્ટ પ્રવચનમાતાની આરાધનામાં સતત સાવધાન રહે છે, સંયમ યોગોમાં તલ્લીન, ઈન્દ્રિય વિજેતા બની, સમાધિયુક્ત થઈને સંયમમાર્ગમાં વિચરણ કરે છે.

✱ ✱ ✱

વિશાલ એપાર્ટમેન્ટસ, 'એચ' બિલ્ડીંગ, ફ્લેટ નં. ૪૦૨,
ચોથે માળે, સર એમ.વી. રોડ, અંધેરી (ઈસ્ટ),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૬૯. ટેલિફોન : ૨૬૮૩૬૦૧૦.

'પ્રતિક્રમણ : આત્મવિકાસનું પ્રથમ સોપાન'

☐ શશિકાંત લ. વૈદ્ય

ગુણવંત શાહ એક મૌલિક ચિંતન ધરાવનાર વિચાર પુરુષ છે. વિશ્વના બધા ધર્મોના આદ્ય ધર્મ પ્રવર્તકો માટે તટસ્થ અભિપ્રાય ધરાવે છે. જે કહેવાનું હોય તે ખુલ્લા મને કહે. જૈન ધર્મના ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી માટે કહે છે : 'મહાવીર સ્વામી કેવળ જૈનોના નહીં, સમગ્ર વિશ્વની પ્રજાના આરાધ્ય તીર્થંકર છે. એમને કોઈ કોમ કે પંથ સાથે જોડવા એ તો સૂર્યનાં કિરણોને ગાંસડીમાં ભરવા જેવી નાદાનિયત ગણાય. એક દેરાસર ઓછું બંધાય તો ચાલે, પરંતુ ભગવાન મહાવીરની વિચારધારા માંસાહારને રવાડે ચડેલી નવી પેઢી સુધી ન પહોંચે તે ન પાલવે.' ગુંણવત શાહની શાકાહારી સુટેવ વખાણવા જેવી છે. હવે તો વિજ્ઞાને પણ સંશોધન પછી સાબિત કર્યું છે કે શાકાહારી જ ઉત્તમ છે. એમાં બે મત નથી. મહાવીર પ્રભુની આગવી વિચારધારા એટલે 'અહિંસા પરમો ધર્મ'. છે. આમ જોઇએ તો બધા ધર્મો અહિંસાનો સ્વીકાર કરે જ છે, પણ જૈન ધર્મનું અહિંસાનું ચિંતન અતિ સૂક્ષ્મ છે–જે બીજે ભાગ્યે જ જોવા મળે. મન, વચન અને કાયા દ્વારા અહિંસાનું પાલન કરવું એ ખરી અહિંસા છે. કોઈના વિશે ખરાબ વિચારવું એ પણ હિંસા છે. વચન આપીને તેનું પાલન ન કરવું તે પણ હિંસા છે. અને હથિયારથી કોઈની હત્યા કરવી એ પણ હિંસા છે. આ હિંસાનું સ્પષ્ટ રૂપ છે. અરે, શોષણ કરવું તે પણ હિંસા. ખોટી રીતે સંગ્રહ કરવો તે પણ હિંસા જ છે. કોઈને માનસિક રીતે દુઃખ આપી સંતોષ માનવો તે પણ હિંસા જ છે – પાપ પણ છે જ. આ વિજ્ઞાન અહિંસાનું છે.

મારે જે વાત કરવી છે તે પ્રતિક્રમણ અંગેની છે. જૈન ધર્મના શાસ્ત્રનો આ ખૂબ પ્રચલિત શબ્દ છે–જે સમજવો રહ્યો. જૈન ધર્મના અનુયાયી નથી એમને માટે આ શબ્દ ખૂબ મહત્ત્વનો છે.

પ્રતિક્રમણ એટલે પણ પાછા ફરવું. પાછા તો ફરવાનું ? કેમ ? શા માટે ? આગળ વધ્યા પછી પાછા ફરવાનું...આમ કેમ ? યાદ રહે માનવ જીવનનું મૂલ્ય ખૂબ છે – સમજે એના માટે. હિન્દુ શાસ્ત્રો કહે છે કે જીવન ભોગ માટે નહિ, પણ યોગ માટે છે. આપણે સંસાર જંજાળમાં એટલા બધા ખૂંપી ગયા છીએ કે આપણે શ્રેય માર્ગને ભૂલી ગયા છીએ. શ્રેય અને પ્રેય માર્ગ વચ્ચેનો ભેદ પણ જાણવો જોઇએ. પ્રેય માર્ગ ભોગ માર્ગ છે જે કલ્યાણકારી નથી, પણ શ્રેય માર્ગ કલ્યાણકારી છે. આજ યોગ માર્ગ છે – જે શ્રેયકારી અને આપણું કલ્યાણ કરનાર છે – જે પ્રભુ સાથે જોડી દે છે. 'ગીતા'ના ૧૬મા અધ્યાયના શ્લોકમાં દૈવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિ વિશે સ્પષ્ટ કર્યું છે. કૃષ્ણ કહે છે : 'દૈવી સંપત્તિ મોક્ષ આપનારી અને આસુરી સંપત્તિ બંધનમાં નાખનારી છે. બંધનમાંથી મુક્ત થવું હોય તો શાસ્ત્ર પ્રમાણે શ્રેય માર્ગે આગળ વધવું જોઇએ. આ માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિ, મન અને ઈન્દ્રિયો પર કાબૂ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, યોગ વિશે નિષ્ઠા, સરળતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ અને દયા વગેરે સદ્‌ગુણો કેળવવા.

મહાવીર પ્રભુ તો તપ દ્વારા 'સ્વ' તરફ ખૂબ આગળ વધ્યા હતા. અને અંતે ખૂબ તપશ્ચર્યા પછી આત્મસાક્ષાત્કાર કરેલો. આને આત્મા પરમાત્મા બન્યો કહેવાય. સંસારી માણસ તો હજુ ભોગમાં જ રચ્યો પચ્યો હોય છે. જૈન શાસ્ત્ર 'પ્રતિક્રમણ' કરવાનું કહે છે. આપણે ખોટા માર્ગે છીએ–જે કલ્યાણકારી નથી. ત્યાંથી પાછા ફરવાનું છે. અંતે તપ દ્વારા સાચા જૈન બની અને મહાવીર બનવાનું છે. જીવનનું આ અંતિમ લક્ષ્ય છે.

આજે ચારે તરફ અશાંતિ જોવા મળે છે. અરે, એક ધર્મના અનુયાયીઓ કહે છે કે અમારો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. બધાએ આનો સ્વીકાર કરવો જ જોઇએ. આજે વિશ્વમાં આતંક ફેલાઈ રહ્યો છે અને ધર્મના નામે નિર્દોષ માણસો અને બાળકોનું ખૂન થઈ રહ્યું છે ત્યારે સૌએ આ આતંકને રોકવા સમષ્ટિના હિતમાં પણ આતતાઈ પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. યાદ રહે અહિંસા દ્વારા જ અભય મળે. અરે, પોતાનો જ મત સાચો એ મનાવવા માનવ માનવ બોમ્બ બનવા તૈયાર થાય છે અને આથી મૃત્યુ પામેલાને સીધો મોક્ષ મળે છે–અલ્લાના દરબારમાં એને સ્થાન મળે છે...આવી ભ્રામક સમજ મનમાં ઉભી કરવામાં આવે છે. આ શું ધર્મ કહેવાય ? જૈન ધર્મ અહિંસામાં માને છે–તેની આ શ્રદ્ધા સંપૂર્ણ કક્ષાની છે. જૈન કોને કહેવાય ? આ રહ્યો તેનો મૌલિક જવાબ.

(૧) જે યુદ્ધ વિનાની કલ્પના કરે કે જુએ તે જૈન કહેવાય.

(૨) જ્યારે તે તેની આસપાસ હિંસા થતી જુએ અને તે જોઇને તેને દુઃખ થાય, તે જૈન ગણાય.

(૩) જે સ્થૂળ હિંસા (માંસાહાર) અને સૂક્ષ્મ હિંસા (શોષણ) વચ્ચેનો તફાવત સમજે તે જૈન ગણાય.

જૈન કદાપિ આતંકવાદી હોય જ નહિ, જો કદાચ હોય યા જણાય તો જૈન કહેવાય જ નહિ. યાદ રહે સાધુ (સાચો) શાંતિ પ્રિય અને આત્મનિષ્ઠ હોય... તે જ સાચો સાધુ કહેવાય. બહારથી નહિ પણ તેનામાં સાધુત્વ જ હોય...આ લેખનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર પ્રતિક્રમણ છે. ફક્ત એટલું યાદ રાખીશું કે આપણે આપણા અસલ 'સ્વ' તરફ પાછા ફરવાનું છે. સ્વામી વિવેકાનંદે વિવેકાનંદને પૂછ્યું કે મનુષ્યનું આખરી લક્ષ્ય કયું ? જવાબ હતો...આપણામાં રહેલા આત્માને ઓળખવો અને તેને તપ દ્વારા આત્મસાત્ કરવો. The Ultimate goal of our life is to realise our own self – પ્રતિક્રમણ એ આત્મવિકાસનું પ્રથમ સોપાન છે.

✷ ✷ ✷

સંદર્ભ : 'મહામાનવ મહાવીર'–ગુણવંત શાહ

૫૧, 'શિલાલેખ' ડુપ્લેક્ષ, અરુણોદય સર્કલ પાસે, અલકાપુરી, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭.

ઉપનિષદમાં પ્રાણવિદ્યા

□ ડૉ. નરેશ વેદ

જીવનનું મુખ્ય તત્ત્વ પ્રાણ છે. આ તત્ત્વની વિચારણા ઉપનિષદમાં વિગતે થયેલી છે. આ વિચારણા મુખ્યત્વે કેનોપનિષદ, પ્રશ્નોપનિષદ, મુંડકોપનિષદ, તૈતિરીય ઉપનિષદ, કૌષીતકી ઉપનિષદ, છાંદોગ્ય ઉપનિષદ અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં થયેલી છે. આમાં પ્રાણતત્ત્વનો વિચાર કેવો થયો છે એ વિશે આપણે 'પ્રબુદ્ધ જીવન'ના માર્ચ, ૨૦૧૪ના અંકમાં કેટલીક વાત કરી હતી. હવે આ લેખમાં આપણે પ્રાણવિદ્યાની વાત કરીશું.

પ્રાણવિદ્યાની વાત મુખ્યત્વે 'છાંદોગ્ય ઉપનિષદ'ના પાંચમા અધ્યાયના પહેલા અને બીજા ખંડમાં, 'બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ'ના છઠ્ઠા અધ્યાયના પ્રથમ ખંડમાં અને 'કૌષીતકી ઉપનિષદ'ના બીજા અને ત્રીજા અધ્યાયોમાં થયેલી છે.

ઉપનિષદના ઋષિઓએ આંખ (દર્શનેન્દ્રિય), કાન (શ્રવણેન્દ્રિય), મુખ (વાક્ઈન્દ્રિય) અને મન (મનન ઈન્દ્રિય) – વગેરેને 'પ્રાણ' કહીને ઓળખાવી છે, કેમકે મનુષ્યના જીવનની એ મુખ્ય શક્તિઓ છે. મનુષ્ય શરીર આ ઈન્દ્રિયો દ્વારા મહત્ત્વનાં કાર્યો કરે છે. આ ઈન્દ્રિયમાંથી મુખ્ય ઈન્દ્રિય કઈ એ જાણવું જરૂરી છે. એ સમજવા માટે 'છાંદોગ્ય ઉપનિષદ'ના સ્રષ્ટાઓએ એ ઉપનિષદમાં એક લઘુકથા આપી છે.

એક વખત આ ઈન્દ્રિયો વચ્ચે મહત્તા, ગુણવત્તા અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ કોણ અગત્યનું ગણાય એ વાત પર વિવાદ થયો. એના ઉકેલ માટે આ ઈન્દ્રિયો પ્રજાપતિ પાસે ગઈ અને એમને પૂછ્યું: 'હે ભગવન! અમારામાં ગુણને લીધે સૌથી મોટું અને અગત્યનું કોણ?' એ વાત સાંભળી પ્રજાપતિએ ઉત્તર આપ્યો કે 'તમારામાંથી ગુણને લીધે તો એ જ મોટું કહેવાય, જે શરીરમાંથી જો નીકળી જાય તો શરીર મડદા જેવું થઈ જાય.' પ્રજાપતિ પાસેથી માર્ગદર્શન મળતાં ઇન્દ્રિયોએ પોતાની જ્યેષ્ઠતા (મોટાઈ), શ્રેષ્ઠતા (ઉત્તમતા) અને ઉપયોગિતા સાબિત કરવા મનુષ્ય શરીરથી વારાફરતી એક એક વર્ષ માટે બહાર નીકળી દૂર રહેવાનું નક્કી કર્યું. એ મુજબ એક એક વર્ષ માટે એક એક ઇન્દ્રિય ક્રમશઃ શરીરમાંથી નીકળી દૂર રહી, પરંતુ એમાંની એકેય ઇન્દ્રિય વિના શરીર મુડદા જેવું થયું નહીં. છેલ્લે જ્યારે શ્વાસ પણ (પ્રાણ) શરીરમાંથી બહાર નીકળવા ગયો કે તુરતજ, જેમ ઊંચી જાતનો કોઈ અશ્વ, સહેજ ટકોર થતાં એને બાંધેલા દોરડાંના ખીલાઓને પણ ઉખેડી નાખે તેમ – એના નીકળવાથી બીજી ઈન્દ્રિયો ખેંચાવા લાગી. ત્યારે એ બધી ઈન્દ્રિયોએ પ્રાણને કહ્યું કે, 'ભગવન! તમે શરીરમાં પાછા આવો. અમારામાં તમે જ સૌથી મોટા છો. આ શરીરમાંથી તમે બહાર જશો નહીં.' મતલબ કે બાકીની બધી ઈન્દ્રિયોને પ્રાણની જ્યેષ્ઠતા, શ્રેષ્ઠતા, અને વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવ્યો. પરિણામે વાણીએ પોતાની ગરિમા, આંખે પોતાની પ્રતિષ્ઠા, કાને પોતાની સમૃદ્ધિ અને મને પોતાનો જ્ઞાનાધાર પ્રાણને કારણે જ છે એમ સ્વીકાર્યું. એનો અર્થ એ થયો કે વાણી, આંખ, કાન, મન એ બધી ઈન્દ્રિયોને શક્તિ અને વૈશિષ્ટ્ય આપનાર પ્રાણતત્ત્વ જ છે.

આ જ ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયના દશમા ખંડમાં બીજી એક લઘુકથાથી પ્રાણને સમજાવવાની ચેષ્ટા કરી છે. મુનિ સત્યકામ જાબાલના શિષ્ય ઉપકોસલ કામલાયને ઘણા સમય સુધી ગુરુની સેવા અને ઉપાસના કરી; પરંતુ આચાર્યે તેનું સમાવર્તન કર્યું નહિ અને દેશાવર ચાલ્યા ગયા. તે પછી તે શિષ્યનું શરીર અનેક પ્રકારના રોગોથી ઘેરાઈ ગયું. તેણે ભોજન કરવાનું છોડી દીધું. પરિણામે એનું સ્વાસ્થ્ય એકદમ કથળવા લાગ્યું. ત્યારે અગ્નિઓએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે પ્રાણ જ બ્રહ્મ છે. પ્રાણાગ્નિઓની સારી રીતે ઉપાસના કરવાથી શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ફરીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ કથા દ્વારા એમ સમજવાનું છે કે પ્રાણ એજ જીવનશક્તિ છે.

પ્રાણ અને સ્વાસ્થ્ય ટકાવવા જેમ અન્ન (ખોરાક) જરૂરી છે, જળ (પાણી) જરૂરી છે, તેમ પ્રાણનાં અન્ન અને જળ શું છે? પ્રાણ શેનાથી ટકે છે અને સ્વસ્થ રહે છે? તો તેનો ઉત્તર આપતા આ ઉપનિષદના ઋષિ જણાવે છે કે ભૂખ અને તરસ એ પ્રાણની જરૂરિયાતો અને ખાસિયતો છે. તમામ પ્રકારના જીવો દ્વારા જે આરોગાય છે તે ખોરાક વાસ્તવમાં પ્રાણ દ્વારાજ આરોગાય છે. માત્ર અન્ન જ નહીં, બધી વસ્તુ પ્રાણનો ખોરાક છે. આપણે મોં વડે અન્ન આરોગીયે છીએ તે તો એનો ખોરાક છે જ, પરંતુ એ ઉપરાંત આપણી આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા દ્વારા જેનો આપણે આસ્વાદ અને ઉપભોગ કરીએ છીએ તે પણ પ્રાણનો ખોરાક જ છે. જળ (પાણી) પ્રાણના વસ્ત્રરૂપ છે. આપણે ભોજન લેતાં પહેલાં અને ભોજન લીધાં પછી એકાદ કોગળો જળ (પાણી) લઈએ છીએ, આ કારણે.

વળી આગળ ચાલતાં આ ઉપનિષદના ઋષિ એમ જણાવે છે કે બધી ઈન્દ્રિયો પણ પ્રાણરૂપ જ છે. હિરણ્યગર્ભ (cosmic pran) એ બધી ઈન્દ્રિયોનો મુખ્ય અધિપતિ દેવ છે. એણે જ કાન, ત્વચા, આંખ, જીભ અને નાકની ઈન્દ્રિયો માટે દિક્, વાયુ, આદિત્ય, વરુણ અને આશ્વિનીકુમારોના નામરૂપ ધારણ કર્યાં છે. એણે જ મોં, હાથ, પગ, પાયુ અને ઊપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો માટે અગ્નિ, ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ, મિત્ર અને પ્રજાપતિનાં નામરૂપ ધારણ કર્યાં છે. મનનો અધિપતિ દેવ ચંદ્ર છે, જે ખુદ હિરણ્યગર્ભનો જ આવિર્ભાવ છે. તેથી ભર્, ભુવર્ અને સ્વર્ ત્રણેય લોકમાં આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક સ્તરે તેની ઉપાસના થવી જોઈએ.

પ્રશ્નોપનિષદના સ્રષ્ટાએ પ્રાણને સમજવા પ્રશ્નોત્તરીની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. પિપ્પલાદ ઋષિ પાસે તત્ત્વની જિજ્ઞાસાવાળા છ શિષ્યો પ્રશ્નો પૂછે છે અને આચાર્ય પિપ્પલાદ એના મુદ્દાસર જવાબો આપે છે. એમાં ભાર્ગવ અને કૌસલ્ય દ્વારા પૂછાયેલા બીજા અને ત્રીજા પ્રશ્નોમાં પ્રાણની સમજૂતી અપાઈ છે. એમાં ભાર્ગવે પૂછેલો પ્રશ્ન હતો: 'કેટલાક દેવતાઓ આ પ્રજાઓને ધારણ કરે છે અને કેટલાક દેવતાઓ તેમને પ્રકાશિત કરે છે અને તે સર્વમાં સૌથી મોટું કોણ છે?' એના ઉત્તરમાં ઋષિ જણાવે છે કે, વાણી, મન, ચક્ષુ, શ્રોત

અને પ્રાણ – શરીરમાં રહેલા પાંચ દેવતાઓ છે. બધા દેવતાઓમાં પ્રાણ જ શ્રેષ્ઠ અને મોટો છે. આ પ્રાણજ અગ્નિ, સૂર્ય, પર્જન્ય, વાયુ અને અમૃત છે. આ પ્રાણમાંજ સૌની પ્રતિષ્ઠા છે. સર્વ કાંઈ પ્રાણને વશ છે. પ્રાણજ સર્વનો રક્ષક છે. તેજ સૌને શ્રી (કાન્તિ) અને પ્રજ્ઞા (જ્ઞાન) આપે છે. કૌસલે પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં તેઓ જણાવે છે: આત્મા જ પ્રાણનું ઉગમ સ્થાન છે. જેમ પુરુષની સાથે તેનો પડછાયો રહે છે, તેવીજ રીતે આત્માની સાથે પ્રાણ રહે છે. તે મનની સાથે શરીરમાં આવે છે. અપાન, સમાન, વ્યાન અને ઉદાન એ આજ મુખ્ય પ્રાણના વિભક્ત થયેલાં રૂપો છે. મુખ્ય પ્રાણ બીજા પ્રાણોને શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં પોતપોતાના કામમાં લગાડે છે. સૂર્ય બાહ્ય પ્રાણ છે અને પૃથ્વી, આકાશ, વાયુ અને અગ્નિ આ સૌ વિરાટ વિશ્વમાં પ્રાણની શક્તિઓ છે. તેમની સાથે મનુષ્યના શરીરમાં રહેલા પ્રાણનો અભિન્ન સંબંધ છે. સૂર્ય નામક બાહ્ય પ્રાણનો શરીરની ચક્ષુરિન્દ્રિય સાથે છે; આકાશનો સંબંધ શરીરના સમાન નામક પ્રાણની સાથેનો છે. વાયુનો સંબંધ શરીરના વ્યાન નામક પ્રાણની સાથે છે. અગ્નિનો સંબંધ શરીરના ઉદાન નામક પ્રાણની સાથે છે. આ પાંચેય પ્રકારનો પ્રાણ મનુષ્યની જેવી ચિત્તવૃત્તિ હોય છે તે અનુસાર મરણોત્તર ગતિ અને પુનઃજીવન પ્રાપ્ત કરે છે. આ રૂપક દ્વારા ઋષિ પૃથ્વી, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ અને જળની અંદર પ્રાણરૂપ રહેલ શક્તિનો નિર્દેશ કરે છે. પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ, આકાશના ઉર્ધ્વાકર્ષણનું બળ, અગ્નિનું તેજાકર્ષણનું બળ એમાં રહેલી પ્રાણશક્તિ સિવાય બીજું કશું નથી.

'છાંદોગ્ય ઉપનિષદ'ના સાતમા અધ્યાયમાં નારદજી સનત્કુમાર પાસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જાય છે ત્યારે સનત્કુમાર એને પ્રાણનું મહત્ત્વ સમજાવે છે. તેઓ પ્રાણને વૈશ્વિક ઊર્જારૂપે ઓળખાવી તેને નામ, વાણી, મન, સંકલ્પ, ચિત્ત, ધ્યાન, વિજ્ઞાન, બળ, અન્ન, જળ, આકાશ, સ્મરણ, આકાંક્ષાથી બળવાન કહે છે. જેમ ગાડાંનાં પૈડાંની નાભિમાં જડેલા આરા એને આધારે રહેલા હોય છે, એમ આ પ્રાણને આધારેજ આખું જગત રહેલું છે; એમ ઋષિ કહે છે. પ્રાણ છે તો આ બધા શક્તિમંત છે, પ્રાણ નથી તો એ સર્વ શક્તિહીન છે.

આ ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયમાં જીવનના મૂળ સ્વરૂપ સ્પંદનને ઓળખાવી સાબિત કર્યું છે કે પ્રાણજ બ્રહ્મ છે. એ પ્રાણવિદ્યા જાણવી એટલે બ્રહ્મવિદ્યા જાણવી. પ્રાણવિદ્યા સમજાવતાં ઋષિએ પ્રાણની પૂજા કેવી રીતે થાય તેનું અહીં વર્ણન કર્યું છે, જેમકે, અમાસના દિવસે દીક્ષા લઈને પૂનમની રાતે દરેક જાતની ઔષધિઓનો છૂંદો, દહીં અને મધને લાકડાના વાસણમાં મિશ્ર કરી એ વાસણ પહેલાં એક તરફ રાખવું. પછી ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा એ મંત્રથી અગ્નિમાં ઘીનો હોમ કર્યા પછી હોમ કરવાના સુપ્ર (સાધન)માંથી ટપકતું ઘી પેલા વાસણમાં જરા ટપકાવવું. वसिष्टाय स्वाहा એ મંત્રથી ઘીનો હોમ કરીને ફરીથી ટપકતું ઘી એ વાસણમાં ટપકાવવું. प्रतिष्ठायै स्वाहा એ મંત્રથી ઘીનો હોમ કરીને ફરીથી ટપકતું ઘી એ વાસણમાં ટપકાવવું. संपदे स्वाहा એ મંત્રથી ઘીનો હોમ કરીને એવીજ રીતે એ વાસણમાં ઘી ટપકાવવું. आयतनाय स्वाहा એ મંત્રથી ઘીનો હોમ કરી થોડું ઘી એ વાસણમાં ટપકાવવું. પછી પેલા વાસણમાંથી થોડો છૂંદો લઈને આ મંત્રનો જાપ કરવો: अथ प्रतिसृय्याज्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नायास्यमा हि ते सर्नमिदम् स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठयम् श्रेष्ठयम् राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदम् सरवमसानीति।। પછી નીચેના મંત્રનો ચોથો ભાગ બોલીને એ છૂંદામાંથી એક એક કોળિયા જેટલો ભાગ લઈને આરોગવો:

तत्सवितुर्वृणीमहे; वयं देवस्य भोजनम् ।

श्रेष्ठम् सर्वधातमम्; तुरं भगस्य धीमही।।

છેલ્લો ચોથો ભાગ બોલીને બાકી જે રહ્યું હોય, તે બધું ખાઈ જવું. પછી પાણી પીને અગ્નિ પાસે પૂર્વ દિશા તરફ મોં રાખીને તેમજ મૌન રાખીને ચિત્તને શાંત રાખીને સૂઈ જવું.

એજ રીતે આ ઉપનિષદના પાંચમા અધ્યાયના ઓગણીસથી ત્રેવીસ ખંડોમાં પ્રાણની પરિતૃપ્તિ માટે ભોજન કેવી રીતે કરવું તેનું માર્ગદર્શન અપાયું છે. જેમકે, રાંધેલું અન્ન જ્યારે જમવા માટે પોતાની સામે પિરસાય, ત્યારે એમાંથી પહેલાં प्राणाय स्वाहा એમ બોલીને કોળિયો ભરવો. એ પહેલી આહુતિથી પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે. પછી व्यानाय स्वाहा એમ બોલીને બીજો કોળિયો ભરવો. એ બીજી આહુતિથી વ્યાન નામક પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે. પછી अपानाय स्वाहा એમ બોલીને ત્રીજો કોળિયો ભરવો. એ આહુતિથી અપાન વાયુ તૃપ્ત થાય છે. પછી समानाय स्वाहा એમ બોલીને ચોથો કોળિયો ભરવો. એ આહુતિથી સમાન નામક પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે. પછી उदानाय स्वाहा એમ બોલીને પાંચમો કોળિયો ભરવો. એ આહુતિથી ઉદાન નામક પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે. મુનિ સત્યકામે પ્રાણની વિદ્યા અને પૂજા સમજાવી પછી કહ્યું છે કે, 'જો પ્રાણને સમજનાર કોઈ માણસ પ્રાણની પૂજા સૂકાં ઠૂંઠાંની સામે કરે, તો જરૂર એમાંથી ડાળીઓ ફૂટે અને એની ઉપર ? પાન આવે, તો પછી માણસને એ કહેવાથી અને માણસ દ્વારા એ કરવાથી લાભ થાયજ, એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.'

'કૌષીતકી ઉપનિષદ'માં પ્રાણને બ્રહ્મ અને પ્રજ્ઞા તરીકે વર્ણવામાં આવ્યો છે. એ પ્રાણરૂપ બ્રહ્મને રાજારૂપ કલ્પીને એમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાણનું સંદેશવાહક મન છે. વાણી એનું ગૃહ સાચવનારી રાણી છે. આંખો એની સંરક્ષણ મંત્રીઓ છે. કર્ણેન્દ્રિય ઉદ્‌ઘોષક છે. પ્રાણ ખુદ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોઈ માગ્યા વગરજ એમને આ બધી સહુલતો ભેટ મળેલી છે. પ્રાણને મન, વાણી, ચક્ષુ અને કર્ણ પોતપોતાની વિશેષતાઓ આપીને એના અંતરાવર્તી અને આધીન થઈને રહે છે, એમ જણાવ્યું છે. પછી તેમાં પ્રાણના નિરોધ અને ઉપાસનાઓની વિધિ દર્શાવવામાં આવી છે.

'બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ'ના પ્રથમ અધ્યાયના પાંચમા બ્રાહ્મણના ૨૧ થી ૨૩ શ્લોકોમાં પ્રાણની અને મહાપ્રાણ (વાયુ)ની વરેણ્યતાની વાત રજૂ થઈ છે. એ પણ એક લઘુકથા રૂપે છે. પ્રજાપતિએ કર્મો કરવા માટે સાધનભૂત ઈન્દ્રિયોની રચના કરી તો ઈન્દ્રિયો પરસ્પર સ્પર્ધા કરવા લાગી. વાક્‌શક્તિએ વ્રત લીધું કે હું બોલતી જ રહીશ,

ચક્ષુએ વ્રત લીધું કે જોતું જ રહીશ, શ્રૌતે વ્રત લીધું કે હું સાંભળતો જ રહીશ. આ રીતે દરેક ઇન્દ્રિયે વ્રત ધારણ કર્યું. ત્યારે મૃત્યુદેવતાએ એમાં વ્યાપ્ત થઈને એમની કાર્યક્ષમતા સમાપ્ત કરી દીધી. એટલા માટે મૃત્યુ વખતે માણસનાં વાણી, નેત્ર અને શ્રોત બધાંય નિષ્ક્રિય બની જાય છે, પરંતુ પ્રાણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થતો નથી. બધી ઈન્દ્રિયોએ એ જાણીને, પ્રાણતત્ત્વની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારી લીધી, કારણ કે એ સંચરિત થતાં કે ન થતાં, ક્યારેય વ્યથિત થતો નથી કે ક્યારેય સમાપ્ત થતો નથી. તેથી, બધી ઈન્દ્રિયો પણ પ્રાણમય બની ગઈ, અને માટે જ એ ઈન્દ્રિયો હોવા છતાં એને પ્રાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જે રીતે ઈન્દ્રિયોની વચ્ચે પ્રાણ રહેલ છે બરાબર એવી જ રીતે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે દેવતાઓ પણ વાયુતત્ત્વયુક્ત છે. અન્ય દેવતાઓ અસ્ત થાય છે, પણ વાયુદેવ ક્યારેય અસ્ત થતા નથી. સૂર્ય પ્રાણથી જ ઉગે છે અને પ્રાણમાં જ અસ્ત થાય છે. દેવોએ એ ધર્મ ધારણ કર્યો છે. એ ત્રણે કાળ માટેનો ધર્મ છે, તેમ મનુષ્યે પણ પ્રાણધર્મને ધારણ કરવો જોઈએ. અને એ માટે પ્રાણાયામ એટલે કે પ્રાણના પૂરક, રેચક અને કુંભકની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ અને આયામ કરવો જોઈએ.

સમસ્ત જગતમાં સદા વહેતા રહેતા માતરિશ્વા (વાયુ)નો જ અંશ આપણામાં પ્રાણરૂપે રહે છે, એની સ્પંદન ક્રિયાને કારણે જ આપણે જીવંત અને ક્રિયાશીલ રહીએ છીએ. જીવનનાં બધાં સત્ત્વો–તત્ત્વોમાં એ સર્વોપરી છે. એના તાલ, લય અને વેગ નિયમિતરૂપે સાચવવા જોઈએ. જે કોઈ પ્રાણતત્ત્વની જ્યેષ્ઠતા, શ્રેષ્ઠતા અને વરેણ્યતાને ઓળખીને એની વિદ્યા સમજીને એની ઉપાસના કરે છે એ સર્વોચ્ચ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરે છે. મતલબ કે એ સુખી અને નિરોગી રહે છે અને જીવનમુક્તિ પામે છે. ✷✷✷

'કદંબ' બંગલો, પ્રોફેસર સોસાયટી, મોટાબજાર, વલ્લભ વિદ્યાનગર. ફોન નં. : 02692-233750. સેલ નં. : 09727333000

પુસ્તક મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ મિત્ર છે. ખરીદો, આપો અને સહુમાં વહેંચો

રૂા. એક હજારના પુસ્તકો ખરીદનારને રૂા. ૫૦૦નું ડિસ્કાઉન્ટ, એટલે રૂા. ૫૦૦માં રૂા. ૧૦૦૦ના પુસ્તકો

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના પ્રકાશનો

ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂા.
	ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ લિખિત અને સંપાદિત ગ્રંથો	
૧	જૈન ધર્મ દર્શન	૨૨૦
૨	જૈન આચાર દર્શન	૨૪૦
૩	ચરિત્ર દર્શન	૨૨૦
૪	સાહિત્ય દર્શન	૩૨૦
૫	પ્રવાસ દર્શન	૨૬૦
૬	શ્રુત ઉપાસક ડૉ. રમણભાઈ શાહ	૩૨૦
૭	જ્ઞાનસાર	૧૦૦
૮	જિન વચન	૨૫૦
૯	જિન તત્ત્વ ભાગ-૧ થી ૯	૫૪૦
૧૦	વંદનીય હૃદયસ્પર્શ ભા. ૩	૫૦
૧૧	વંદનીય હૃદયસ્પર્શ (ઓલીવ)	૨૫૦
૧૨	પાસપોર્ટની પાંખે ભાગ–૧થી૩	૫૦૦
૧૩	સાંપ્રત સહચિંતન ભાગ-૧૬	૧૮૦
	પ્રો. તારાબહેન ર. શાહ લિખિત	
૧૪.	આપણા તીર્થંકરો	૧૦૦
૧૫.	સંસ્કૃત નાટકોની કથા ભા. ૧.	૧૦૦
	ડૉ. કલાબહેન શાહ લિખિત	
૧૬.	ચંદ્ર રાજાનો રાસ	૧૦૦

ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂા.
	ડૉ. રશ્મિ ભેદા લિખિત	
૧૭.	અમૃત યોગનું, પ્રાપ્તિ મોક્ષની	૨૫૦
૧૮.	ઊગ્યો મુક્તિનો અરુણોદય સમ્યગ્દર્શન	૨૦૦
	ડૉ. ફાલ્ગુની ઝવેરી લિખિત	
૧૯.	જૈન પૂજા સાહિત્ય	૧૬૦
	ડૉ. રેખા વોરા લિખિત	
૨૦.	આદિ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ	૨૮૦
	ડૉ. રમેશભાઈ લાલન લિખિત	
૨૧.	જૈન દંડ નીતિ	૨૮૦
	સુરેશ ગાલા લિખિત	
૨૨.	મરમનો મલક	૨૫૦
૨૩.	નવપદની ઓળી	૫૦
૨૪.	ભગવદ ગીતા અને જૈન ધર્મ૧૫૦	
	ઈલા દીપક મહેતા સંપાદિત	
૨૫.	**સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ વિધિ સહિત** મૂળ સૂત્રનો ગુજરાતી-અંગ્રેજી-હિંદી ભાવાનુવાદ	૩૫૦
	ડૉ. કે. બી. શાહ લિખિત	
૨૬.	જૈન કથા વિશ્વ	૨૦૦

ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂા.
	ડૉ. કલાબેન શાહ સંપાદિત ડૉ. ધનવંત શાહ લિખિત	
૨૭.	વિચાર મંથન	૧૮૦
૨૮.	વિચાર નવનીત	૧૮૦
	આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપ સૂરિકૃત	
૨૯.	જૈન ધર્મ	૭૦
૩૦.	ભગવાન મહાવીરની આગમવાણી	૪૦
૩૧.	જૈન સજ્ઝાય અને મર્મ	૭૦
૩૨.	પ્રભાવના	૧૨
૩૩.	સુખ તમારી પ્રતિક્ષા કરે છે	૩૯
૩૪.	મેરુથીયે મોટા	૧૦૦
૩૫.	JAIN DHARMA [English]	૧૦૦
	ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ કૃત	
૩૬.	અંગ્રેજી ભાષામાં જૈનીઝમ : કોસ્મિક વિઝન	૩૦૦
૩૭.	શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા એક દર્શન	૩૫૦
	ગીતા જૈન લિખિત રમજાન હસણિયા સંપાદિત	
૩૮.	રવમાં નીરવતા	૧૨૫
	પુષ્પાબેન ચંદ્રકાંત પરીખ સંપાદિત	
૩૯.	પંથે પંથે પાથેય	૧૨૫

ઉપરના બધા પુસ્તકો સંઘની ઑફિસે મળશે. સંપર્ક : પ્રવીણભાઈ ટે.નં.૨૩૮૨૦૨૯૬.

રૂપિયા અમારી બેંકમાં–બૅંક ઑફ ઈન્ડિયા-કરંટ ઍકાઉન્ટ નં.૦૦૩૯૨૦૧૦૦૦૨૦૨૬૦ માં જમા કરી શકો છો. IFSC:BKID0000039

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમ્મદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન : ૨૩૮૨૦૨૯૬

અષ્ટપ્રકારી પૂજાની કથાઓ

૬ અક્ષત કથા

❑ આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપસૂરીશ્વરજી

ધર્મ એટલે વિશાળ સરોવર.

ધર્મના સરોવર પાસે જે તૃષા લઈને આવે તે નિતાંત સુખનું જળ પામે.

ધર્મના સરોવર પાસે સહુ કોઈ આવી શકે. ત્યાં કોઈ ભેદ ના નડે. ધર્મનું સરોવર શુદ્ધ અને શીતળ જળથી છલકાતું હોય. એના આંગણે જે આવે તે કલ્યાણ પામે.

ધર્મના સરોવર પાસે માનવી પણ આવે, દેવ પણ આવે, પશુપંખી પણ આવે.

ધર્મ પોતાના આંગણે કોણ આવ્યું છે તે કદી ન જુએ : એ તો પોતાના આંગણે આવેલાનું ભલું કરે.

અક્ષતપૂજાની એવી જ એક ભાવવાહી કથા છે.

એક હતો પોપટ, એક હતી પોપટી.

પોપટ અને પોપટી વનમાં રહે. આમ તેમ ઊડ્યાં કરે. ઊડતાં રહેવું અને પ્રસન્ન રહેવું એ જ એમનું કામ. મજાની આંબાડાળ પર બેસે, મધુરાં ફળો ખાય. પોપટ અને પોપટી એકબીજાને ખૂબ પ્રેમ કરે.

એક દિવસ પોપટીએ એક યુગલને જન્મ આપ્યો.

પોપટ અને પોપટી પોતાના જેવા જ નાનકડાં પોપટ અને પોપટીને જોઈને–પોતાના સંતાનોને જોઈને ખુશખુશાલ રહે. બન્નેને થાય કે આ જ આપણું વિશ્વ. આંબાની ડાળ એ જ આપણો રાજમહેલ.

પોપટ યુગલ રોજ શાલીના ખેતરમાં જાય અને ચોખા ચણી લાવે. એ ચોખા એ ચારેયનું ભોજન. એ નિર્દોષ આહારમાં સૌને ખૂબ આનંદ મળે.

આજુબાજુમાં વસતાં પંખીઓ કોઈ મરેલા પશુ પર જઈને બેસે ત્યારે આ પોપટ યુગલ નારાજ થઈ જાય. એમને થાય કે આવું ભોજન ખાઈને શું ફાયદો?

પણ પછી એ પોપટ યુગલ વિચારે કે એ તો જેવું જેનું મન. આપણને તો આ અક્ષત પરમ સુખદાયી છે.

એ ચારેય પંખીઓની પ્રસન્નતા જોઈને બીજાં પશુપંખીઓ પણ ખૂબ ખુશ થાય. બીજાં પંખીઓ ઝંખે કે આવી ખુશી અમને પણ મળે.

એ પોપટ પરિવાર જે આંબાની ડાળ પર બેસે તેની સામે જ એક ભવ્ય અને વિશાળ જિનમંદિર. કોઈ કાળે, કોઈ ભાગ્યશાળીએ બનાવ્યું હશે. ત્યારે કદાચ ત્યાં શહેર પણ હશે. આજે તો ત્યાં જંગલ બની ગયેલું, પણ ભગવાનનો પ્રભાવ ઠેરઠેર પ્રસરેલો હતો. ભાવિકો જંગલમાં પણ એ જિનમંદિરના દર્શન કરવા આવતા. પ્રભુની પૂજા કરીને પોતાનું જીવન ધન્ય કરતા.

પોપટ અને પોપટીના નાનકડાં બન્ને સંતાનો–નાનકડાં પોપટ અને પોપટી આ મંદિરમાં અવારનવાર જાય. મંદિરના રંગમંડપમાં પણ જાય. અનેક ભાવિકો ત્યાં આવે, પૂજા કરે તે જુએ. જે ભાવિકો આવે તે પોતાના હાથમાં અક્ષતનો મૂઠો ભરતાં આવે. પ્રભુની સન્મુખ અક્ષતનો સુંદર સ્વસ્તિક કરે. આ બાળ પોપટ અને પોપટી તે જુએ. પ્રતિદિન આ ક્રિયા ધ્યાનથી જુએ. એ બાળ પોપટ અને પોપટીને થાય કે આપણે પણ આવું કરીએ.

મનની નિર્મળ ભાવના અને ઉત્તમ વિચાર એ પોપટ અને પોપટીએ અમલમાં મૂક્યા.

બન્ને રોજ શાલીના ખેતરમાંથી અક્ષતના થોડા દાણા પોતાની ચાંચમાં ઉપાડી લાવે. સ્વસ્તિક અને સિદ્ધશિલા બનાવતાં તો તેમને ન આવડે, પણ મુખમાં લાવેલા અક્ષતના દાણાની રોજ ત્રણ ઢગલી કરે.

પછી પ્રભુની પાસે જઈને મસ્તક ઝુકાવે.

પોપટ અને પોપટી આમ કરીને સંતોષ પામે. મનમાં ખૂબ હરખાય.

બન્ને નાનકડા બાળ ભારે ટેકવાળા. પ્રાતઃકાળે જ્યાં સુધી ખેતરમાંથી અક્ષતના દાણા ન લાવે અને પ્રભુના મંદિરમાં અક્ષતની ત્રણ ઢગલી ન કરે ત્યાં સુધી પોતે એક પણ દાણો ખાય નહીં.

આમ ઘણા સમય સુધી ચાલ્યું.

પોપટ અને પોપટી આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પછી બીજા ભવે રાજકુળમાં જન્મ પામ્યાં. તે ભવે પૂર્વના સંસ્કાર કામ આવ્યા. ધર્મની આરાધના કરી અને જિનમંદિરમાં જઈને નિત્ય અક્ષતથી પૂજા કરી.

અક્ષતપૂજાથી એમને અક્ષય સુખ મળ્યું. બન્ને આત્માઓ મોક્ષમાં જઈને પરમાત્માનું પદ પામ્યાં.

અક્ષત પૂજાના દુહા

૧. અક્ષતપદ સાધન ભણી, અક્ષતપૂજા સાર;
જિનપ્રતિમા આગળ મુદા, ધરિયે ભવિ નરનાર.
શુદ્ધ અખંડ અક્ષત ગ્રહી. નંદાવર્ત્ત વિશાળ;
પૂરી પ્રભુ સન્મુખ રહો, ટાળી સકળ જંજાળ.

–પં. વીરવિજયજી

૨. સમકિતને અજવાળવા, ઉત્તમ એહ ઉપાય;
પૂજાથી તુમે પ્રીછજો, મનવાંછિત સુખ થાય.
અક્ષત શુદ્ધ અખંડશું, જે પૂજે જિનચંદ;
લહે અખંડિત તેહ નર, અક્ષય સુખ અમંદ.

–શ્રી દેવવિજયજી

૩. અક્ષય ફળ લેવા ભણી, અક્ષત પૂજા ઉદાર;
ઇહ ભવ પણ નવિ ક્ષય હોયે, રાજઋદ્ધિ ભંડાર.

–પં. ઉત્તમવિજયજી

ત્રીજું અભ્યંતર તપ – વૈયાવચ્ચ

☐ સુબોધીબેન સતીશ મસાલીઆ

વૈયાવચ્ચ એટલે સેવા. આહાર, પાણી, ઔષધ આદિથી, કાયાની પ્રવૃત્તિથી અથવા અન્ય દ્રવ્ય વડે દુઃખ વેદના આદિ દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિથી વૈયાવૃત્ય થાય છે. મુનિવરોના દસ ભેદે કરીને વૈયાવચ્ચ પણ દસ પ્રકારની છે. મુનિવરોના દસ ભેદ છે...(૧) આચાર્ય (૨) ઉપાધ્યાય (૩) નવદીક્ષિત (૪) રોગી (૫) તપસ્વી (૬) સ્થવીર (૭) સ્વધર્મી (૮) કુળ (૯) ગણ (૧૦) સંઘ અથવા શૈલ્ય, મનોજ્ઞ. દસ પ્રકારના મુનિઓમાંથી કોઈને રોગ થાય, પરિષહોને લીધે ખેદ પામે, શ્રદ્ધા બગડી જાય ત્યારે ઉપચાર કરવો તે વૈયાવચ્ચ છે.

બીજું પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને રાગદ્વેષ આદિ દોષોથી લેપાવા ન દેવો, પોતાના આત્માને ભગવાનના પરમાગમમાં લગાવી દેવો, દસ લક્ષણ રૂપ ધર્મમાં લીન કરવો, કામ, ક્રોધ, લોભાદિક કષાયને તથા ઇંદ્રિયોના વિષયોને આધીન થવા ન દેવો તે આત્માની વૈયાવચ્ચ છે. જે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે છકાય જીવની રક્ષા કરવામાં સાવધાન છે તેને સમસ્ત પ્રાણીઓની વૈયાવચ્ચ પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે આ બધી ક્રિયામાં જે બાહ્ય પ્રવર્તન છે તે તો બાહ્ય તપ જેવું જ જાણવું; પરંતુ આવું બાહ્ય પ્રવર્તન થતાં જ અંતરના પરિણામોની શુદ્ધતા થાય તેનું નામ અભ્યંતર તપ છે. એટલું સમજી લેવું કે નિશ્ચય ધર્મ તો 'વિતરાગ ભાવ' છે. બાકી અન્ય અનેક પ્રકારના ભેદો તો નિમિત્તની અપેક્ષાએ ઉપચારથી કહ્યા છે તેને વ્યવહાર માત્ર ધર્મ સંજ્ઞા જાણવી. વૈયાવચ્ચથી ઘણાં ગુણો પ્રગટે છે જેવા કે સંયમનું સ્થાપન, દુગંછાનો અભાવ, પ્રવચનમાં વાત્સલ્યપણું વગેરે અનેક ગુણો પ્રગટે છે.

શ્રી ભગવાન મહાવીરે બતાવેલું ત્રીજું અભ્યંતર તપ વૈયાવચ્ચ એટલે કે સેવા કરવી. સેવા કરતી વખતે નીચેની ત્રણ બાબત લક્ષમાં લેવી.

(૧) સેવા ભવિષ્યોન્મુખ ન હોવી જોઇએ. કાંઈ પ્રાપ્ત કરવા કે મેળવવા માટે નહિ. સેવા નિષ્પ્રયોજન હોવી જોઇએ.

(૨) સેવા કરવામાં કોઈ પ્રકારનુ ગૌરવ, ગરિમા કે અસ્મિતાની ભાવના અંદરમાં ગહન થવી જોઇએ નહીં.

(૩) સેવા કરતાં પુન્યનો ભાવ કે કર્તાનો ભાવ પણ પેદા થવો જોઇએ નહિ.

હવે આપણે આ ત્રણેય વસ્તુને સમજીએ. 'સેવા ભવિષ્યોન્મુખ ન હોવી જોઇએ. એટલે કે સેવા કરીશ તો મને ધન મળશે, યશ મળશે કે સ્વર્ગ મળશે, માન મળશે, નામ થશે એવી કોઈપણ ભાવના પ્રેરિત સેવા ન હોવી જોઇએ. સારૂં કે ખરાબ કંઈપણ મેળવવાની ભાવનાથી સેવા કરો એટલે એ વાસના પ્રેરિત થઈ. જે સેવામાં કાંઈપણ પ્રયોજન હોય તો તે સેવા, સેવા નથી. તેવી સેવાથી મહાવીરે બતાવેલો અભ્યંતર તપ સાધતો નથી. મહાવીર કહે છે...ભૂતકાળમાં આપણે જે કર્મ કર્યા છે તેના વિસર્જન માટે, તેની નિર્જરા માટે સેવા કરવી પડે છે.

બીજી બાબત એ હતી કે સેવા કરવામાં કોઈ પ્રકારનું ગૌરવ, ગરિમા કે અસ્મિતાની ભાવના અંદરમાં ગહન થવી જોઇએ નહિ. સામાન્ય રીતે આપણને એમ લાગે કે સેવાનું કામ તો ગર્વ લેવા જેવું જ છે. એમાં ખોટું શું છે? પણ મહાવીર કહે છે જે સેવા ગૌરવ બને છે તે અહંકારને પોષે છે. જ્યારે મહાવીરે બતાવેલી સેવા તો પાપનું પ્રાયશ્ચિત છે. જેમકે ભૂતકાળમાં મેં કોઈને ઈજા પહોંચાડી હશે તો આજે એની મલમપટ્ટી કરીને પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરૂં છું. ભૂતકાળમાં કોઈને ખાડામાં ધક્કો માર્યો હશે તો આજે હૉસ્પિટલ પહોંચાડીને પ્રાયશ્ચિત કરૂં છું. મહાવીરની સેવાની ધારણા આવી અનોખી છે. એમાં ગૌરવ કરવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ. એથી અહંકાર પેદા થવાને કોઈ કારણ નથી.

ત્રીજી બાબત એ છે કે સેવા કરતાં પુન્યનો ભાવ કે કર્તાનો ભાવ પણ પેદા થવો જોઇએ નહીં. મહાવીર કહે છે કે સેવા કરવામાં જો થોડી ઘણી પુન્ય કમાવાની વાસના હશે, કે એમ કરવામાં કોઈ વિશિષ્ટ કાર્ય કર્યું હોવાની મજા આવતી હશે તો તમે નવા કર્મોનો સંગ્રહ કરશો. તો તેવી સેવા કર્મબંધન બની જશે. પણ આ સેવા કરીને હું મારા કોઈ પૂર્વ કર્મની નિર્જરા કરૂં છું કે કર્મ ખપાવું છું એવી ભાવના હશે તો ભવિષ્ય માટે નવું કર્મબંધન નથી. આમ સેવા એ ભલે પુણ્યનું કામ છે; પણ તેથી ભવિષ્યમાં કંઈ મેળવવાની ભાવના છે, ભલે પુન્ય મેળવવાની ભાવના હોય કે જશ મેળવવાની ભાવના હોય તો તે વાસના પ્રેરિત સેવા થઈ. જેનાથી અનુબંધ પાપનો પડી જશે. જે અનંતોસંસાર રખડાવશે. પરંતુ આ સેવાના પુન્યકાર્ય પાછળ ફક્ત કોઈ પાછલા જન્મનું કર્મનું વિસર્જન કરૂં છું, નવું કાંઈ જ નથી કરી રહ્યો, એ ભાવના હશે તો કર્મની નિર્જરા થશે. હિસાબ ચૂકતે થઈ જશે. જમા-ઉધાર કાંઇ નહીં રહે.

મહાવીરે બતાવેલું વૈયાવચ્ચ તપ તો દવા જેવું છે. દવાથી મળતું કાંઈ નથી પણ રોગ દૂર થઈ જાય છે. સેવાથી પણ મેળવવાનું કંઈ જ નથી, જે જૂનું છે તેનું વિસર્જન થઈ જશે.

મેં ક્યારેક તમને એક તમાચો માર્યો હોય તો આ જન્મમાં મારે તમારા પગ દબાવવા પડે. એ પગ દબાવવાથી નવું કાંઈ મેળવવાનું નથી. ન પુન્ય, ન જશ, ન નામ, ન ધન, ન પ્રેમ...બસ ફક્ત જૂનાનું વિસર્જન. જ્યારે જમા-ઉધાર કાંઈ ન રહે ત્યારે હાથમાં ફક્ત શૂન્ય

અવસ્થા જ મુક્તિ છે. સેવા કરીને કંઈક મેળવવું છે તો તે કર્મબંધ છે, છુટાતું નથી. જેનાથી છુટાતું નથી તે તપ નથી બહુ ઉંડો ભેદ છે.

મહાવીરે વૈયાવચ્ચને બાર તપમાં છેક આઠમે સ્થાને મૂક્યો એનું કારણ જ એ છે કે જે સેવામાં કોઈ રસ નથી, કોઈ પ્રયોજન નથી, કોઈ ગૌરવ કે ગરિમા નથી, કોઈ જશ મેળવવાની કે પુન્ય કમાવાની ભાવના નથી, કોઈ નામ-દામની ઇચ્છા નથી, માત્ર લેણ-દેણ પૂરા કરવાના છે, તો આવી સેવા કરવી ખૂબ જ કઠીન છે.

તમે કોઈ કોઢીના પગ દબાવતા હો ને કોઈ આવીને કહેશે કે 'ભાઈ તમે તમારા કોઈ પૂર્વજન્મના કર્મની નિર્જરા કરી રહ્યા છો? પૂર્વ પાપનું પ્રક્ષાલન કરી રહ્યા છો? તો તમારી જે પગ દબાવવાની મજા છે તે ચાલી જશે...તમને તો તમે આવી સેવા કરતા હો, ત્યારે તમારા કોઈ ફોટા પાડે, અખબારોમાં છપાય, કોઈ તમારી પ્રશંસા કરે, મહાસેવક તરીકે ઓળખાઓ, તેમાં રસ છે. મહાવીર તો કહે છે કે તમારી જાતનેય, સ્વયંનેય ખબર ન પડે કે તમે સેવા કરી છે, તો વૈયાવૃત્ય છે. આપણે કંઈ કરીએ ને એના કર્તા ન બનીએ તો એથી મોટું તપ શું હોઈ શકે? કોઈ કોઢવાળા માણસના પગ દબાવે, છતાં મનમાં કર્તાના ભાવ ન જાગે તો તે તપ બની જશે. મોટું આંતરિક તપ બની જશે.

ટૂંકમાં સેવા કરતી વખતે જો ભવિષ્ય ઉન્મુખતા પેદા ન થતી હોય...પુન્યનો કે કર્તાનો ભાવ પેદા ન થતો હોય, 'હું કાંઈ ખાસ વિશેષ કરી રહ્યો છું એવો ભાવ પેદા ન થતો હોય, અને જાણે કાળા પાટિયા પર લખેલું ભુંસી રહ્યા છો એવું લાગે ત્યારે સમજજો કે હવે તમે ભીતરમાં ખાલી થઈ ગયા. ત્યારે તમે આ અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ પામશો.

જેને દરેકે દરેક કૃત્યમાં ફક્ત અને ફક્ત પોતાની ભૂલ જ દેખાતી હોય...(પ્રાયશ્ચિત) જેના હૃદયમાં જીવમાત્ર પ્રત્યે વિનય પેદા થયો હોય...કોઈ શરતને આધિન ન હોય, કોઈ તુલનાને આધિન ન હોય (વિનય) તેજ મહાનુભાવ આવી સેવા (વૈયાવચ્ચ) કરી શકે. જે ખૂબ જ, ખૂબ જ કઠીન છે...

મહાવીર જે સેવાની વાત કરે છે તે દવા જેવી છે અને આપણે જે સેવા કરીએ છીએ તે ટોનિક જેવી છે. જો આપણે કરેલી સેવામાં કંઈપણ મેળવવાની ભાવના નહીં હોય, અને ફક્ત એજ ભાવ હશે કે 'આ વૈયાવચ્ચ કરીને હું ફક્ત મારા પૂર્વ કર્મનો હિસાબ ચૂકતે કરૂં છું, તો સેવા કરીને કર્મની નિર્જરા કરીને છૂટી જશો, એ જીવ સાથેના લેણદેણના સંબંધ પૂરા થશે, નવું બંધન નહીં થાય.

જેમકે દવાથી નવું કાંઈ મેળવવાનું નથી પણ રોગથી છૂટકારો મળે છે. પરંતુ આપણે જે સેવા કરીએ છીએ તે ટોનિક જેવી છે. ટોનિકથી કંઈક મળે છે. ટોનિકથી શક્તિ મળે છે. તેમ આપણી સેવામાં કાંઈક મેળવવાની ભાવના છે. પછી ભલે તે ધન હોય, યશ હોય, કદર હોય, નામ હોય. સ્વર્ગ હોય, પુન્ય હોય, મોક્ષ હોય... સેવા કરીને કંઈક મેળવવું જ છે તો કર્મબંધ છે. છૂટાતું નથી. કંઈક મેળવવાની ભાવનાથી એ જીવ જોડે નવા લેણદેણના સંબંધ ઉભા થાય છે.

આમ મહાવીરે બતાવેલું વૈયાવચ્ચ તપ અઘરું જરૂર છે, પણ સાચી સમજ આવી જાય તો અશક્ય નથી. વૈયાવૃત્યનો અર્થ જ છે કો 'ઉત્તમ સેવા' એવી સેવા કે જેમાં એક બોધ હોય કે, 'હું જેનાથી બંધાયેલો હતો પૂર્વ કર્મને કારણે તે બંધનને તોડવું. પરંતુ જો તેમાં રસ લેવાનું શરૂ કરશો તો ફરીથી સંબંધ નિર્મિત થશે. વડીલોની સેવા કરો કે બાળકોની કે મિત્રોની કે સાધુ-સંતોની પણ એ વિચારથી કરો કે 'આજે આપણે કોઈનું કરીશું તો કાલે આપણને જરૂર પડશે તો કોઈ આપણું કરશે...' તો એ પણ ખોટું...એ પણ મહાવીરે બતાવેલ તપ નથી.

કોઈ સેવા ન કરે તો ન કરનાર પર ક્રોધ નહિ, ઘૃણા નહિ. એ કેમ ન કરે? એવો રૂઆબ નહિ. જો એ તમારી સેવા કરે છે તો તેના પૂર્વકર્મના પાપ ધૂએ છે. જો કોઈને પાપ ધોવાના બાકી ન હોય, તો વાત પૂરી થઈ ગઈ. સમતાભાવને જ પુષ્ટ કરવાનો છે. જો મહાવીરે સમજાવેલો વૈયાવૃત્ય તપ સાચા અર્થમાં સમજી જવાય તો અડધું જગત શાંત થઈ જાય.

* * *

૧૯, ધર્મપ્રતાપ, અશોક રોડ, કાંદિવલી (ઈસ્ટ).
Mob. : 9892163609.

શ્રાવણ ગીત

મેઘલ દિનનું પ્રથમ કદંબફૂલ તેં ધરી દીધું,
તને હું ધરું આ શ્રાવણગીત.

વાદળઘેર્યા અંધારામાં એને છુપાવ્યું
એ તો ખારું સૂરખેતરનું
પહેલું સોનેરીધાન.

આજે આપ્યું કાલે ન પણ આપે
તારી ફૂલડાળી રિક્ત થાય.

મારું આ ગીત હરેક શ્રાવણ-શ્રાવણમાં
તારા વિસ્મૃતિ ઝરણામાં નાહીને
ફરી ફરીને તારું સન્માન હોડીમાં હંકારતું લાવશે.

☐ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
☐ અનુ. નલિની માડગાવકર

ગાંધી વાચનયાત્રા

એક જમાનાને જીવતું કરતું પુસ્તક 'ગાંધીચરિત'

❑ સોનલ પરીખ

૧૯૧૭ના નવેમ્બર મહિનામાં ભરાયેલી પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતા ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, 'જેમ વસંતઋતુ આવતાં પૃથ્વી પર નવા યૌવનની શોભા ખીલી ઊઠે છે તેમ સ્વરાજની વસંતઋતુ આવતા ભારત નવા તેજ અને તાજગીથી ખીલી ઊઠશે. અનેક પ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રજાના સેવક, પોતાની શક્તિ અનુસાર પરોવાયેલા હશે' આ સુંદર વાત 'ગાંધીચરિત' પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ચી.ના.પટેલે લખી છે. ચી.ના.પટેલે ગાંધીજીના અક્ષરદેહના ૯૦ ખંડોમાંથી ૮૩ ખંડોનું સંપાદન કર્યું છે. તેમણે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં એ પણ લખ્યું છે કે 'આ કાર્ય કરતાં મેં મારા મનને સત્યમય અને શુદ્ધ થતું અનુભવ્યું છે.' આ નાનકડું પુસ્તક લખવાનો તેમનો આશય એ જ છે કે અન્ય વ્યક્તિઓ અને પ્રજાજીવન પણ સત્યનો સ્પર્શ પામે, શુદ્ધ થાય. યુવા પેઢીનો ગાંધીયુગ સાથે સંપર્ક થાય.

ગાંધીજીના અક્ષરદેહના મુખ્ય સંપાદક સ્વામીનાથને લખ્યું છે કે મહાત્મા ગાંધીજીની એક જ વાત – પોતાની અંદરના અવાજને સાંભળવાની વાત પણ જો આપણે સ્વીકારીએ તો જીવનની દિશા બદલાઈ જાય. ૧૯૧૫માં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત આવ્યા. ૧૯૪૭માં આપણને સ્વતંત્રતા મળી. બત્રીસ બત્રીસ વર્ષ સુધી આટલા વિરાટ જનસમુદાયને અહિંસક લડત માટે પ્રેરવો એ એક અદ્‌ભુત અને રોમાંચક બાબત છે. દેશના યુવાનો એ દૃષ્ટિએ પણ જો ગાંધીજીનાં જીવન અને કાર્યો વિશે જાણે તો તેમનાં જીવન અને કારકિર્દી નવા તેજે પ્રકાશી ઊઠે. તેમની સમાજ-અભિમુખતા વધે...પટેલ સાહેબે બહુ યોગ્ય રીતે નોંધ્યું છે કે આજે પણ દેશભરમાં રચનાત્મક કાર્યો કરતા અનેક સ્ત્રીપુરુષો છે. પણ હવે ગાંધીજીના જીવન અને લખાણોમાંથી પ્રગટ થયેલું સત્યના સૂર્યનું તેજસ્વી કિરણ વિલીન થઈ ગયું હોવાથી આપણામાંના બહુ ઓછા એ સ્ત્રીપુરુષો વિશે જાણે છે. આ પરિસ્થિતિ બદલવાનો એકમાત્ર ઉપાય નવી પેઢીને ગાંધીઅભિમુખ બનાવવાનો છે. ૧૩૮ પાનાનું 'ગાંધીચરિત' પુસ્તક ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ વિદ્વતાવિસ્તાર ગ્રંથશ્રેણી અંતર્ગત મહાત્મા ગાંધીની ૧૨૫મી જયંતિ પર પ્રગટ થયું હતું. ૧૦૬ પાનામાં ગાંધીજીના જન્મ, બાળપણ, વિલાયતમાં બેરિસ્ટર થયા, દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ, ભારતનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ, આશ્રમો, રચનાત્મક કાર્યો, ભારતમાં ગાંધીજીએ કરેલા સત્યાગ્રહોથી લઈ તેમના મૃત્યુ સુધીની ઘટનાઓ વર્ણવાઈ છે. ત્યાર પછી 'ગાંધીઃ વૈશ્વિક સંદર્ભમાં', 'ગાંધીજીની વિદ્યાકીય કારકિર્દી' અને 'ગાંધીજીના વસિયતનામા' આ ત્રણ પરિશિષ્ટોનાં વીસેક પાનાં છે. તે પછી દસ પાનામાં ગાંધીજીવનનો સાલવાર કાલાનુક્રમ અને અંતમાં વંશવૃક્ષ આપવામાં આવ્યાં છે. આમ ગાગરમાં સાગર સમાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન બહુ દૃષ્ટિપૂર્વકનો અને વ્યવસ્થિત થયો છે.

ગાંધીજી ભારતમાં જન્મ્યા અને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય અને પુનરુત્થાનમાં શિલ્પી બન્યા, પણ તેમનું ચિંતન સમગ્ર માનવજાતને સ્પર્શે છે. તેમનું મૂળભૂત ધ્યેય સત્યના સાક્ષાત્કારનું હતું. પોતાના જીવનને તેમણે સત્યની પ્રયોગશાળા બનાવ્યું હતું. પણ તેમની આ સાધના સ્વકેન્દ્રી કે નિષ્ક્રિય ન રહી. સૌના દુઃખ ફેડવા, સૌના આંસુ લૂંછવા અને અન્યાયનો સામનો કરવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ તેમણે જીવનભર કર્યો અને તેમાં વિરાટ જનસમુદાયને સાથે લીધો. તેમની આધ્યાત્મિકતા સતત કાર્યાન્વિત અને ઉદ્યમશીલ રહી.

ગાંધીજીનું વિશિષ્ટ પ્રદાન દ્વન્દ્વોના નિરસનમાં રહેલું છે. માનવી અને પ્રકૃતિ, વિચાર અને વર્તનમાં, સાધન અને સાધ્યમાં કોઈ ભેદ તેમને ખપતો નહીં. મનુષ્યમાત્રની સારપમાં તેમને અત્યંત શ્રદ્ધા હતી જે છેક સુધી સ્થિર રહી એટલું જ નહીં, આ શ્રદ્ધાને લીધે તેમણે પાપીઓને કે દુશ્મનોને પણ ન ધિક્કાર્યા. અન્યાય સામે બહાદુરીથી લડવું અને અહિંસા અને સત્યના બળે અન્યાયીનું પરિવર્તન કરવું તે હતી તેમની કાર્યશૈલી.

આતંક, યુદ્ધો, ભૌતિક પ્રાપ્તિઓ પાછળની દોડ, સત્તાલાલસા અને શોષણખોરીના આજના યુગમાં ગાંધીજીનો અવાજ એક જુદી ભાત પાડે છે. એ અવાજ નિર્મળ છે, સમર્થ છે, તેમનું સ્વરાજ મનુષ્યને પોતાની જાત પર રાજ્ય કરવાનું શીખવે છે. ખપ પૂરતી જરૂરિયાત રાખવી જેથી સમાજ અને સૃષ્ટિ પર પોતાનો ઓછો ભાર આવે એ વિચાર આજની બેકાબૂ ઉપભોગવૃત્તિના સંદર્ભે કેટલો ઉપયોગી – અને આકર્ષક પણ છે!

માનવજીવન માટે આજે ગાંધીપ્રબોધેલી અહિંસક સમાજરચના અનિવાર્ય બનતી જાય છે. ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે વિશ્વમાં સંઘર્ષ રહેવાના છે, પણ હિંસા દ્વારા તેનો કાયમી ઉકેલ શક્ય નથી. સંઘર્ષનો શાંતિમય ઉકેલ એ આજના વિશ્વની સૌથી મોટી અભીપ્સા છે, જેની ચાવી ગાંધીવિચાર અને ગાંધીજીવનમાંથી મળે છે. અન્યાય અને

શોષણનો પ્રતિકાર અહિંસક રીતે અને સમાંતરે રચનાત્મક કાર્યો કરતા રહીને કરવો એ એક નવી વાત ગાંધીજીએ દુનિયાને બતાવી. આચાર્ય કૃપાલાનીએ ગાંધીજીને પહેલી મુલાકાત વખતે કહ્યું કે પોતે ઇતિહાસ ભણાવે છે અને અહિંસા, ચરખા વગેરેથી સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું હોય તેવું વિશ્વમાં ક્યાંય, કદી બન્યું નથી ત્યારે ગાંધીજીએ સ્મિત સાથે જવાબ આપ્યો હતો કે 'તમે ઇતિહાસ ભણાવો છો, હું ઇતિહાસ સર્જવાનો છું.' વિશ્વના ઇતિહાસની આ મહાન ઘટનાનો મહાપ્રયોગ ભારતની ધરતી પર થયો. આજે સ્વતંત્ર ભારત સૌથી મોટા લોકશાહી રાષ્ટ્ર તરીકે વિશ્વમાં ઉન્નત મસ્તકે ઊભું છે. ભારતની સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની ઘટના ફક્ત રાજકીય ન હતી, તેમની સત્યાગ્રહની પદ્ધતિમાં સમગ્ર ગુલામ પ્રજાના સાંસ્કૃતિક પુનરુત્થાનની ચાવી છે.

ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં ગાંધીજીનાં વસિયતનામા આપવામાં આવ્યાં છે. ગાંધીજીએ ખાનગી મિલકત કદી રાખી ન હતી – તેમનું વસિયતનામું? પણ એક નહીં, ચાર વસિયતનામા છે. પહેલું ફિનિક્સનું ટ્રસ્ટ ડીડ છે. જેના ૧૭ મુદ્દામાં ફિનિક્સ વસાહતની જમીન અને 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન છાપાની વિગત, તેની વ્યવસ્થા, બેંકનું ખાતું, ટ્રસ્ટીઓના નામ વગેરે જરૂરી વિગત છે. ફિનિક્સના ટ્રસ્ટીઓમાં પોતે અને પ્રાણજીવન મહેતા બે હિંદુ, બે મુસ્લિમ અને બે ખ્રિસ્તી સાથીઓ છે. એમાં એક કલમ એવી છે કે પોતે પોતાને માટે બે એકર જમીન અને ઘર રાખે છે અને ગુજરાન માટે મહિને વધુમાં વધુ પાંચ પાઉન્ડ જેટલી રકમ ઉપાડવાનો હક ધરાવે છે. જો પોતે હયાત ન રહે તો કસ્તુરબા અને તેઓ પણ હયાત ન રહે તો તેમના પુત્રો ૨૧ વર્ષના ન થાય ત્યાં સુધી મહિને પાંચ પોઉન્ડ મેળવી શકશે. ગાંધીજીએ આ નિર્ણય લીધો તે પહેલાથી તેમણે પોતાની વકીલ તરીકેની મહિને ત્રણસોથી વધારે પાઉન્ડની કમાણી છોડીને મહિને ત્રણ પાઉન્ડમાં જીવવાના પ્રયોગ ચાલુ કરી દીધા હતા. બીજું નવજીવનનું ડૅકલેરેશન ઑફ ટ્રસ્ટ છે. તેના ટ્રસ્ટીઓ વલ્લભભાઈ પટેલ, જમનાલાલ બજાજ, કાકા કાલેલકર, મહાદેવ દેસાઈ અને મોહનલાલ ભટ્ટ છે. નીચે મોહનદાસ ગાંધી, મોહનલાલ ભટ્ટની સહી છે. સાક્ષી તરીકે શંકરલાલ બૅંકર અને રતિલાલ મહેતા છે. આ લખાણ ૧૯૨૯માં થયું હતું. ૧૯૪૦માં તેમણે 'છેલ્લું વસિયતનામું' લખ્યું જેમાં પોતાનું જે પણ ગણાતું હોય તેનો અને પોતાના લખાણોના કોપીરાઈટનો હક નવજીવનને આપ્યો છે. તેનો જે ચોખ્ખો નફો થાય તેના પચીસ ટકા હરિજનસેવાર્થે ફાળવવા લખ્યું છે.

તેમની હત્યા થઈ તેના આગલા દિવસે મહાત્મા ગાંધીએ એક વસિયતનામું લખાવેલું, જેમાં સ્વતંત્ર ભારતનો વહીવટ કૉંગ્રેસે શી રીતે કરવો તેની સૂચનાઓ મુદ્દાસર આપી હતી. પ્રજાએ નક્કી કરેલા દરેક સેવક (એટલે કે નેતા) ખાદી પહેરે. સર્વધર્મસમભાવે વર્તે, ગ્રામવાસીઓના સંપર્કમાં રહે અને સ્વાધીન સેવાસંસ્થાઓને માન્યતા આપે એવી ઇચ્છા દર્શાવી છે. આ વસિયતનામું ૧૫ ફેબ્રુઆરીના 'હરિજન'માં પ્રગટ થયું હતું.

આ પુસ્તકમાંથી પસાર થઈએ ત્યારે એક જમાનો જીવતો થાય છે. એ જમાનાના સંતાન તરીકે આપણા આચારવિચાર કેવા રાખવા તેની પ્રેરણા મળે છે. કોઈ આડંબર વગર 'ગાંધીચરિત' આ કરે છે કારણ કે તેના લેખક એક સાચા ગાંધીજન છે –વિચારસમૃદ્ધ, સાદા, પરિશ્રમી અને ક્રિયા તત્પર ગાંધીજન. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં આ પુસ્તક એક મહત્ત્વનું સોપાન સાબિત થયું છે અને જિજ્ઞાસુઓને તેમ જ જાણકારોને આકર્ષી શક્યું છે તેવું કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

✶ ✶ ✶

મોબાઈલ: ૯૮૩૩૭૦૮૪૯૪.

'પ્રબુદ્ધ જીવન'નું લવાજમ સીધું બૅંક એકાઉન્ટમાં જમા કરાવી શકાશે–

Bank of India, Current A/c No. 003920100020260, Prarthana Samaj Branch, Mumbai - 400 004.
Account Name : Shri Mumbai Jain Yuvak Sangh
IFSC BKID 0000039

પેમેન્ટ કરીને નામ અને સરનામું આ ફોર્મમાં ભરીને મોકલવું અથવા મેલ પણ કરી શકાય છે.

'પ્રબુદ્ધ જીવન'નું વાર્ષિક / ત્રિવર્ષિય / પાંચવર્ષિય / દસ વર્ષિય લવાજમ ચેક / ડીમાન્ડ ડ્રાફ્ટ નં. .... દ્વારા આ સાથે મોકલું છું / તા. .... ના રોજ 'પ્રબુદ્ધ જીવન' માટે ખાતામાં સીધું જમા કરાવ્યું છે. મને નીચેના સરનામે અંક મોકલશો.

વાચકનું નામ..
સરનામું..
....
પીન કોડ............... ફોન નં...............................
મોબાઈલ નં. .... Email ID.............................

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૨૦૦ • ત્રણ વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૫૦૦ • પાંચ વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૯૦૦ • દસ વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૧૮૦૦

ઑફિસ : શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપૉર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.
ટેલિફોન : ૦૨૨ ૨૩૮૨૦૨૯૬. Email ID : shrimjys@gmail.com

જ્ઞાન-સંવાદ

'પ્રબુદ્ધ જીવન'ના જ્ઞાનપિપાસુ વાંચકો સાથેના સંવાદને ધ્યાનમાં લઈ જ્ઞાનયાત્રાને વધુ સઘન અને પારદર્શી બનાવવાના પ્રયત્નરૂપે એક નવી શ્રેણી શરૂ કરી છે. વાચક મિત્રો પોતાના સવાલો લખી અમને મોકલે. પંડિતજી કે જ્ઞાની ભગવંત પાસેથી ઉત્તર મેળવી અહીં છાપીશું. વધુમાં વધુ પાંચ સવાલ પૂછી શકાય. સવાલ ધર્મજ્ઞાનને આધારિત હોય જેથી અન્ય વાચકોને પણ એ જ્ઞાન મળે...

આ અંકમાં અમદાવાદના શ્રી શાંતિલાલ શાહના પ્રશ્નોના, ડૉ. પાર્વતીબેન ખીરાણીએ આપેલા જવાબો પ્રકાશિત કરીએ છીએ...

પ્રશ્ન : આપણે સૌ જૈનો કર્મના સિદ્ધાંતને સ્વીકારીએ છીએ અને એમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા ધરાવીએ છીએ. પરંતુ આ સિદ્ધાંત સામે ઘણાં પ્રશ્નો મનમાં ઊભા થાય છે.

એક ન્યાયાધીશ પોતાના કર્તવ્યના ભાગ રૂપે એક આતંકવાદી હત્યારાને રાજ્યના કાનૂન મુજબ ફાંસીની સજા ફરમાવે છે. આ ન્યાયાધીશને માનવ હત્યાનું પાપ લાગે ?

આ જ હત્યારાને ન્યાયાધીશના હુકમ મુજબ પોતાની ફરજના ભાગ રૂપે ફાંસીગર ફાંસીના માંચડે લટકાવી દે છે તો તેને માનવ હત્યાનું પાપ લાગે ?

એક ડેન્ગ્યુનો મચ્છર એક માણસને કરડે છે અને તે માણસ મરી જાય છે. તો તે મચ્છરને માનવ હત્યાનું પાપ લાગે ?

એક ગરોળી દિવાલ પર ફરતી ફરતી પોતાની ભૂખના કારણે ૪-૬ જીવડાં ગળી જાય છે તેને જીવ હત્યાનું પાપ લાગે ?

આવી બીજી ૨૦-૨૫ ઘટનાઓ ટાંકી શકાય પણ મુદ્દો સ્પષ્ટ થઈ ગયો હોવાથી તે જરૂરી નથી. મનુષ્ય સિવાયના અન્ય તમામ જીવયોનિના જીવો કુદરતની આજ્ઞા અને યોજના મુજબ જીવે છે. તેમની પોતાની કોઈ કર્મ સભાનતા હોતી નથી, પોતાના કોઈ રાગ-દ્વેષ હોતા નથી, તેમના તમામ કર્મોની જવાબદારી માત્ર કુદરતની જ હોય છે એટલે તેમને પાપ કેવી રીતે લાગી શકે ?

શું કર્મનો સિદ્ધાંત માત્ર મનુષ્ય પૂરતો જ છે ? અન્ય જીવો માટે નથી ?

અને ખરેખર જો એમ જ હોય તો અન્ય જીવોનાં જન્માંતરો ક્યા સિદ્ધાંત અનુસાર થાય છે ?

કર્મનો સિદ્ધાંત માત્ર મનુષ્યો માટે જ છે એમ માનીએ તો પણ તે સિદ્ધાંત સામે ઘણા પ્રશ્નો જાગે છે.

એક અણુબૉમ્બ હિરોશીમા પર પડ્યો. તે જ ક્ષણે લાખો માણસો મૃત્યુ પામ્યા, અને બીજા લાખો માણસો અસાધારણ યાતના પામ્યા. આ બધા લોકો પૂર્વજન્મના પાપને કારણે મર્યા ? બધાના કર્મો સરખા હતા ?

બીજો અણુબૉમ્બ નાગાસાકી પર પડ્યો ત્યારે પણ લાખો લોકો મર્યા અને પીડાયા તે બધા પૂર્વજન્મના કર્મને કારણે ? બધાના કર્મો સરખા હતા ?

બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં લગભગ છ કરોડ લોકો મૃત્યુ પામ્યા તે બધા પૂર્વજન્મના કર્મોને પ્રતાપે ?

હિટલરે ૬૦ લાખ યહૂદીઓને ગેસ ચૅમ્બરમાં મારી નાખ્યા તે બધા પૂર્વજન્મના કર્મોને કારણે મર્યા ? તે બધાના કર્મો સરખા હતા ?

કચ્છના ધરતીકંપમાં વીસેક હજાર લોકો માર્યા ગયા તે બધા પોતાના પૂર્વજન્મોના કર્મને કારણે ? લગભગ ૩૫૦-૪૦૦ જેટલા બાળકો અંજારની શેરીમાં દટાઈ મર્યા તે તેમના પૂર્વજન્મના કર્મને કારણે ?

દુનિયામાં દરરોજ અનેક સ્ત્રીઓ ઉપર બળાત્કાર થાય છે શું તે તેમના પૂર્વજન્મના કર્મોને કારણે ?

આવી ઘટનાઓની યાદીને પણ ખૂબ લંબાવી શકાય–એક પુસ્તિકા ભરાય એટલી લંબાવી શકાય. પણ તે જરૂરી નથી. મુદ્દો અત્યંત સ્પષ્ટ છે.

મનુષ્યો માટે પણ કર્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી શકાય એવો નથી.

શા કારણે પૃથ્વીપરના જીવોમાં આટઆટલી ભિન્નતા છે, શા માટે આટઆટલી પીડાઓ, દુઃખો અને વેદનાઓ છે, શા માટે બહુ જ થોડા લોકો સુખી દેખાય છે અને બાકીના દુઃખી છે અને શા માટે એક જીવ અન્ય નિર્દોષ જીવની હત્યા કરીને (જીવો જીવસ્ય જીવનમ્) જ પોતાનું જીવન ટકાવે છે. આ બધાનો જવાબ મળતો નથી.

બીજા પ્રતીતિકર અન્ય સિદ્ધાંતની ગેરહાજરીમાં નછૂટકે કર્મના સિદ્ધાંતનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. હકીકતમાં કર્મનો સિદ્ધાંત સાચો નથી, સ્વીકારી શકાય એવો નથી.

સાચા કારણની કોઈને ખબર નથી. જો નિયતિ જ આખરી તત્ત્વ હોય, બધું જ – બધું જ પૂર્વ નિર્ધારિત હોય તો આપણા કોઈ કર્મની જવાબદારી આપણી ન હોઈ શકે.

આપણે ત્યાં ૮૪ લાખ પ્રજાતિ જીવોની કલ્પના છે. તે સ્વીકારીએ તો એક માત્ર મનુષ્ય જાતિ સિવાયના અન્ય ૮૩,૯૯,૯૯૯ પ્રજાતિ જીવોને માટે નથી પાપ, નથી પુણ્ય, નથી સ્વર્ગ, નથી નરક, નથી ધર્મ, નથી સંપ્રદાય, નથી ભગવાન નથી મોક્ષ–એ સૌને કશાની જરૂરત જ નથી.

આ બધા જીવો માટે તેમના પોતાના કોઈપણ કર્મની એમની પોતાની બિલકુલ કશી જવાબદારી જ નથી, તો પછી તેમને કર્મબંધન કેવી રીતે લાગી શકે ?

બાકી રહ્યો માત્ર માનવ. એકમાત્ર માનવ માટે કર્મનો સિદ્ધાંત

હોય એ વાત ગળે ઉતરે એવી નથી.

ક્યા અને કેવા કર્મોના આધારે એક ઉંદરને બિલાડીનો અવતાર મળે? એક બિલાડીને કૂતરાનો અવતાર મળે? એક કૂતરાને ઘોડાનો અવતાર મળે? અને એક ઘોડાને મનુષ્યનો દેહ મળે?

આ વિષય જો 'પ્રબુદ્ધ જીવન'માં ચર્ચાય તો ગમશે.

☐ **શાંતિલાલ સંઘવી,** અમદાવાદ
મોબાઈલ : ૯૪૨૯૧ ૩૩૫૬૬

x x x

ડૉ. પાર્વતીબેન ખીરાણીએ આપેલ જવાબ:

માનનીય શ્રી શાંતિભાઈ,

આપનો પત્ર મળ્યો. આપના પ્રશ્નોની ચર્ચા સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો સાથે કરીને જે નિષ્કર્ષ નીકળ્યો છે તે નીચે મુજબ છે:

જૈનદર્શનમાં કર્મસત્તા પર ખૂબ જ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એના માટે અન્ય દર્શની ચંદ્રહાસ ત્રિવેદીએ પણ લખ્યું છે કે 'કર્મની વાત ઘણાં બધા ધર્મોએ કરી છે પણ જૈન ધર્મે જે વૈજ્ઞાનિક રીતે કરી છે તેવી અન્ય ક્યાંય જોવા મળતી નથી.'

જૈનદર્શનમાં કર્મ સંબંધી અનેક ગ્રંથો છે. જૈનદર્શનમાં ૧૪ પૂર્વનું જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન કહેવાય છે એમ ભૂ પૂર્વ કર્મપ્રવાદ નામનું છે જેમાં અધ ધ ધ થઈ જવાય એટલું કર્મ સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે એ પૂર્વ વિચ્છેદ ગયું છે જેથી એ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ જેટલું પ્રાપ્ત છે એને આધારે નીચે મુજબ ખુલાસા કરવામાં આવ્યા છે:

(૧) આપનો પહેલો પ્રશ્ન ન્યાયાધીશ આદિને કર્મ બંધાય કે નહિ એ સંબંધી છે. તો સોથી પહેલા કર્મની વ્યાખ્યા સમજીએ. હકીકતમાં કર્મનો મૌલિક અર્થ ક્રિયા જ થાય છે. 'क्रियते इति क्रिया' જે કરાય છે તે ક્રિયા. કર્મબંધમાં કારણરૂપ ચેષ્ટા તે ક્રિયા. ક્રિયા ત્રણ પ્રકારની છે. શારીરિક, માનસિક અને વાચિક. શાસ્ત્રીય ભાષામાં એને યોગ કહેવાય છે. પરંતુ જૈનદર્શનમાં આ ક્રિયાપરક અર્થ આંશિક વ્યાખ્યા જ પ્રસ્તુત કરે છે. અહીં તો ક્રિયાના હેતુ પર પણ વિચાર કરવામાં આવે છે તેથી કહ્યું પણ છે કે જીવની ક્રિયાના જે હેતુ છે તે કર્મ છે. તેથી સામાન્યપણે વિચારીએ તો જે ક્રિયા થાય છે એની પાછળ કેવા ભાવ રહેલા છે તે પણ જોવાનું હોય છે.

એ અપેક્ષાએ વિચારતા ન્યાયાધીશ આદિના કર્મબંધ તો અવશ્ય જ થાય છે પણ એના ભાવ અનુસાર એના ફળમાં તીવ્રતા કે મંદતા રહેલી હોય છે. કેટલાક કર્મ એવા બંધાય કે એના ફળની અનુભૂતિ પણ ન થાય અને ખરી જાય, તો કેટલાક એવા ચીકણા હોય કે અવશ્ય ફળ આપે જ.

ભાવની વાત કરીએ તો શાસ્ત્રમાં કાળસૂરિયા કસાઈની વાત આવે છે કે જે રોજના ૫૦૦ પાડાની કતલ કરતો હતો. એક દિવસ પાડાની કતલથી અટકાવવા અને એના સતત થતા પાપબંધને અટકાવવા એને કારાવાસમાં રાખવામાં આવ્યો. પરંતુ એણે તો સ્વભાવ મુજબ કારાવાસ (જેલ)માં પણ પાડાના ચિત્રો દોર્યા અને એક પાડો માર્યો, બીજો માર્યો એમ ચિત્ર દ્વારા ભાવહિંસા કરી. હકીકતમાં એકે પાડાને માર્યો નહતો. પણ ભાવથી જ ચિત્ર દ્વારા ૫૦૦ પાડાની હિંસા કરવાનું પાપ કરીને નરકમાં જવાનું કર્મ બાંધ્યું. એ જ રીતે તંદુલિયો મચ્છ-ચોખાના દાણાની સાઈઝનો માછલો–પોતે એકે માછલો મારતો નથી પણ પોતે જ્યાં છે ત્યાં મોટા માછલાઓના મોમાંથી નાના માછલાઓને પસાર થતા જુએ છે. એને પેલો મોટો માછલો આરોગતો નથી એ જોઈને વિચારે છે કે આ કેવો છે? એની જગ્યાએ હું હોઉં તો એકે માછલું જવા ન દઉં બધાને ખાઈ જાઉં અને આવા વિચાર માત્રથી સાતમી નરક સુધી જવાની તૈયારી કરી લે છે.

પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ દીક્ષા પછી ધ્યાનમાં ઊભા હતા. એમાં યુદ્ધની રણહાક સાંભળીને મનથી જ યુદ્ધ કરવા લાગે છે અને સાતમી નરક સુધીના આયુષ્યનો બંધ થાય એટલા કર્મના પ્રદેશે (દળિયા) ભેગા કરે છે પરંતુ માથા પર હાથ જતાં ખ્યાલ આવે છે કે અરે! પોતે તો સાધુ છે આવા વિચાર કેમ આવ્યા અને પાછા વળે છે. શુભ વિચારધારા શરૂ થઈ. પેલા નરકના દળિયા વિખેરાઇ ગયા અને પરિણામો શુદ્ધ થતાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.

આવા કંઈ કેટલાય દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે જે પૂરવાર કરે છે કે કર્મમાં ભાવનો ફાળો મહત્ત્વનો છે. છતાં મન-વચન-કાયાના યોગથી કર્મનો બંધ થાય છે એમાં ય જ્યારે ત્રણે યોગ ભળે છે ત્યારે કર્મબંધન શુભ કે અશુભ મજબૂત બંધાઈ જાય છે. એક જ યોગની પ્રધાનતાથી કર્મ એટલું સંગીન નથી થતું જેટલું ત્રણ યોગથી થાય છે. કર્મબંધના ચાર પ્રકાર છે. (૧) પ્રકૃતિ-સ્વભાવ–Nature નું નક્કી થવું. (૨) સ્થિતિ–કર્મનો રહેવાનો સમય Periodનું નક્કી થવું (૩) પ્રદેશ–જથ્થો Quantity નક્કી થાય. (૪) રસ-અનુભાગ Intensity–Quality–આમાં કષાય આદિની માત્રા અનુસાર શુભાશુભ કર્મપ્રકૃતિમાં રસ બંધ થાય છે. આ એક મહત્ત્વનો બંધ છે.

અહીં પ્રવૃત્તિ કરતાં વૃત્તિનું મહત્ત્વ વધારે છે. એક ગુંડો અને એક ડૉક્ટર બંનેના હાથમાં છરી છે. બંને છરીનો ઉપયોગ કરે છે પણ બંનેની વૃત્તિમાં આસમાન

શ્રી દત્ત આશ્રમ માટે...

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પર્યુષણ પર્વના પાવન દિવસોમાં દર વર્ષે એક સંસ્થાની પસંદગી કરે છે. જેને આર્થિક સહાય કરીને એના વિકાસ માટે મદદરૂપ થવાનો પ્રયત્ન કરાય છે. આ વર્ષે શ્રી દત્ત આશ્રમની પસંદગી કરવામાં આવી હતી અને એ માટે સંસ્થાએ ૨૬ લાખ જેટલું અનુદાન જમા કર્યું છે જેને ફેબ્રુઆરીમાં સંસ્થાને અર્પણ કરવા જવાના છીએ. દર વર્ષે સંસ્થા અંદાજે ૩૦/૩૨ લાખ જમા કરે છે. જો કોઈને હજી આમાં ફાળો નોંધાવવો હોય તો ઑફિસ પર કરીને જણાવે.

જમીનનો ફરક છે. એક વેદના આપે છે બીજો મટાડે છે એટલે કર્મના રસબંધમાં પણ ફરક પડી જશે.

કર્મ કરતી વખતે જીવાત્માનો ભાવ કેવો છે તેના પર રસબંધનો આધાર છે. એક જ કર્મ માણસ રસ રેડીને કરી શકે અને એ જ કર્મ રસ વગર પણ થઈ શકે છે. જો કોઈ કર્મ આપણે રસ વિના કર્યું હશે તો તે કર્મ ઉદયમાં આવશે ત્યારે તેની તીવ્રતા-વેગ ઓછો હશે. રસપૂર્વક કર્યું હશે તો વેગ તીવ્ર હશે. તેથી જ કહ્યું પણ છે કે પુણ્યકર્મ રસપૂર્વક કરવું અને પાપકર્મ ઉદાસીનભાવે કરવું.

કોઈ વ્યક્તિને અસહ્ય વેદના થતી હોય ત્યારે સમજવું કે તેણે રસપૂર્વક કોઈને દુ:ખ આપ્યું હશે અને સરળતાથી સફળતાના પગથિયાં ચડતા જોઈને સમજવું કે તેણે રસ રેડીને પુણ્યકર્મ બાંધ્યા હશે.

આ ઉપરથી આપણે નક્કી કરવાનું છે કે ત્રણ યોગ કેવી રીતે વાપરવા. એ જ રીતે સ્થિતિબંધ પર વિચારીએ તો ખ્યાલ આવશે કે મોહનીય કર્મની સ્થિતિ **૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે** અર્થાત્ એટલો સમય એ કર્મ રહે છે. પરંતુ એકેન્દ્રિય જીવ પાસે એક જ કાયયોગ છે માટે એનો બંધ માત્ર **૧ સાગરોપમ જેટલું જ બંધાય છે.** (સાગરોપમ) એટલે સાગરની ઉપમા દ્વારા જેનું માપ થઈ શકે અસંખ્યાતા વર્ષોનું) પછી જેમ જેમ ઇંદ્રિયો વધતી જાય એમ એમ કર્મ મોટી સ્થિતિનું બંધાતું જાય છે. પંચેન્દ્રિયની સાથે મન હોય એનું કર્મ સૌથી મોટું બંધાય. એટલે જેની પાસે ત્રણે યોગ હોય એવા જીવો ત્રણે યોગના ઉપયોગથી ૭૦ કોડા કોડી સાગરોપમનો બંધ કરે છે. (બાંધે છે) એટલે કે ઉયોગની સાથે ઇન્દ્રિયો પણ કર્મબંધમાં ભાગ ભજવે છે. જેટલા સાધન વધારે એટલો કર્મબંધ વધારે. જેટલા સાધનોનો ઉપયોગ વધારે કરીએ એટલો કર્મબંધ વધતો જાય.

એ જ રીતે દરેકે દરેક જીવ માટે એના કાર્ય-ભાવ અનુસાર કર્મબંધ સમજવાનો છે.

એક મચ્છર કે ગરોળી પાસે પણ આહારાદિ સંજ્ઞાઓ હોય છે જે એમના રાગદ્વેષને પૂરવાર કરે છે માટે એમને પણ કર્મબંધ થાય છે. રાગદ્વેષ ૧ થી ૧૦ ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. ૧૧ થી ૧૪મા ગુણસ્થાને વિતરાગીને ન હોય.

(૨) કર્મનો સિદ્ધાંત માત્ર મનુષ્ય માટે જ નથી પણ સમગ્ર સંસારી જીવો માટે છે. મનુષ્ય સિવાયના જે ભવ પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ કર્મ અનુસાર જ કર્મના ભોગવટા માટે જ થાય છે. ત્યાં પણ કર્મબંધની પરંપરા તો ચાલુ જ રહે છે.

(૩) કોઈ અજ્ઞાત વ્યક્તિને ખબર નથી કે એ જે ખાય છે એમાં ઝેર છે. એ ખાધા પછી એનું મૃત્યુ થાય કે નહિ ? જેને ખબર જ નથી આ ઝેર છે, આનાથી મૃત્યુ થઈ શકે છે તો પછી એનું મૃત્યુ ન થવું જોઇએ. એમાં એનો બિલકુલ વાંક નથી છતાં મૃત્યુ તો થાય જ છે. એ જ રીતે જે કાર્ય કે કર્મ થાય છે એનું કોઈ ને કોઈ ફળ મળે છે જ. ઝેરનું કામ મૃત્યુ આપવાનું છે તો કર્મનું કામ ફળ આપવાનું છે છે ને છે જ. ઝેર ખવાયું એમાં ઝેરનું અજ્ઞાન જ હાનિકારક છે. એવી જ રીતે કર્મબંધ માટે અજ્ઞાન જ મોટામાં મોટું કારણ છે. જેને ઝેરની ખબર હશે અને ખવાઈ જશે તે એ ઝેરના મારણને પણ જાણતો હશે તો એનાથી બચી પણ જશે. એ જ રીતે કર્મ કેવી રીતે બંધાય છે એ ખબર હશે તો એનાથી બચવાના ઉપાય પણ મળી રહેશે અને એ ઉપાય જાણવા માટે મનુષ્ય ભવ જ શ્રેષ્ઠ છે.

(૪) કર્મબંધ માટે ક્રિયા મહત્ત્વની છે એવી ૨૫ પ્રકારની ક્રિયાઓ જૈનદર્શનમાં બતાવી છે. એમાંથી એક ક્રિયા છે **સામુદાણિયા ક્રિયા**– આમાં એક કામ ઘણાં લોકો ભેગા મળીને કરે જેથી સમુદાયમાં એ ક્રિયા થાય, સામૂહિક રૂપે એનું કર્મ બંધાય અને સમૂહરૂપે જ એનો ઉદય થાય એટલે કે ફળ પ્રાપ્ત થાય. જેમ કે સમૂહમાં નાટક, સિનેમા જોવા, જાત્રા કરવી, મહોત્સવ કરવા વગેરે. દા. ત. કોઈને ફાંસી અપાતી હોય એ હજારો લોકોએ જોઈ હોય, એની અનુમોદના કરી હોય. છાપામાં લાખો લોકોએ વાંચીને અનુમોદના કરી હોય તો એ બધાનું એક સાથે એ પ્રકારનું કર્મ બંધાય ને એ જ રીતે ઉદયમાં આવે. આ હજાર કે લાખોમાં ૧૦-૧૫ એવા પણ નીકળે જેણે આની અનુમોદના ન કરી હોય તો જ્યારે એક સાથે મોટા અકસ્માત થાય ત્યારે એવા જીવો કોઈ ને કોઈ રીતે બચી પણ જાય છે. હિરોશીમાનો અણુબૉમ્બ કે કચ્છનો ધરતીકંપ કે હિટલરનો કેર કે વિશ્વયુદ્ધ વગેરે સામુદાયિક કર્મના દૃષ્ટાંતો છે.

(૫) બળાત્કારમાં પણ પૂર્વકર્મ ભાગ ભજવે છે કે પછી નવું કર્મ પણ બંધાઈ શકે છે.

(૬) પૃથ્વી પર ભિન્નતાનું કારણ દરેકના વ્યક્તિગત કર્મો છે.

(૭) દુ:ખનું કારણ આ હુંડા અવસર્પિણીકાળનો પ્રભાવ છે. આપણા કર્મનો ભોગવટો કરવા જ આપણે આ કાળમાં જન્મ્યા છીએ. જેવા કર્મ હશે એ પ્રમાણે સુખદુ:ખ આવશે જ. આપણા જીવનમાં માત્ર કર્મસત્તા જ ભાગ નથી ભજવતી એની સાથે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ અને પુરુષાર્થ નામના પરિબળ પણ ભાગ ભજવે છે. પણ એ માટે એ બધાના ઉંડા અભ્યાસની જરૂર છે જે અહીં સમજાવવા બેસીએ તો પાનાના પાના ભરાય. વિસ્તાર ભયથી હું અહીં જ અટકું છું.

આશા છે આટલા ખુલાસાથી આપને સંતોષ થયો હશે. જો હજી પણ અસંતોષ હોય તો આપ એની માહિતી મળે એવા પુસ્તકો આદિનો અભ્યાસ કરી શકો છે અથવા ગુરુભગવંતો સાથે પણ ચર્ચા કરી શકો છો. -અસ્તુ

પાર્વતી નેણશી ખીરાણી

ના જય જિનેન્દ્ર

✶ ✶ ✶

શ્રુતજ્ઞાનની સુરક્ષા અંગે શાસ્ત્રો અને પરંપરા

□ બાબુલાલ સરેમલ શાહ

પ્રાચીન શ્રુતવારસાના સાચા સંરક્ષણ માટે શ્રુતલેખન કરતાં પણ શ્રુત છાપકામ યોગ્ય ઉપાય છે

શ્રી જૈન સંઘ પાસે 'ભાંગ્યું ભાંગ્યું તો'યે ભરૂચ' એ ન્યાયે આજે ય ઘણો શ્રુતવારસો સંગ્રહિત છે. આપણા વિદ્વાન ગીતાર્થ ગુરુભગવંતોએ જે તે કાળે અનેક નવા ટીકાગ્રંથો, પ્રકરણગ્રંથો વગેરેની રચના કરીને આપણા સુધી તે શ્રુતજ્ઞાન પહોંચાડ્યું છે.

વર્તમાન શ્રીસંઘ પાસે એ માટે હવે મુખ્ય બે જવાબદારી છે. (૧) જે તે પ્રાચીન શ્રુતવારસાનું યથાવત્ સંરક્ષણ કરવું તથા (૨) શુદ્ધતાપૂર્વક સંશોધિત-સંપાદિત થયેલ શ્રુત એ બીજા ૫૦૦-૧૦૦૦ વરસ સુધી ભવિષ્યની પેઢીને ઉપલબ્ધ બની રહે એ માટેનો પ્રયત્ન કરવો.

ભવિષ્યની પેઢીને શ્રુતવારસો મળી રહે એ માટે વર્તમાનમાં મુખ્ય ચાર વિકલ્પો છે. (૧) તાડપત્રીય લેખન (ઉત્કીર્ણન), (૨) સાંગાનેરી વગેરે દેશી કાગળ પર હસ્તલેખન અને (૩) ડીજીટલાઈઝેશન દ્વારા શ્રુત સંરક્ષણ. (૪) છાપકામ-પ્રિન્ટીંગ.

હવે ઉપરોક્ત ચારેય વિકલ્પોમાંથી કયો વિકલ્પ શાસ્ત્રીય છે? કયો વિકલ્પ વધુ લાભદાયી છે? આપણા પૂર્વાચાર્યોએ તથા શ્રીસંઘે કયો વિકલ્પ વિશેષથી માન્ય રાખ્યો છે? વગેરે વગેરે ઘણા બધા વિકલ્પોની પ્રશ્નોત્તર દ્વારા પ્રસ્તુત છે.

શાસ્ત્રીય વિચારણા-

જો શાસ્ત્રીય શ્રુતરક્ષાની વાત કરીએ તો ઉપરનો એકેય વિકલ્પ શાસ્ત્રીય તો નથી જ. કારણ કે મૂળભૂત આગમશાસ્ત્રોમાં તો એક અક્ષર પણ લખવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવ્યું છે.

પ્રશ્ન-તો પછી પરાપૂર્વથી શાસ્ત્રો લખાતા આવ્યા છે તેનું શું?

ઉત્તર-અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે જિનશાસનની શ્રુતના સંરક્ષણ માટેની મૂળભૂત પરંપરા તો 'મુખપાઠ'ની જ છે. પૂર્વકાળે દરેક ગુરુભગવંત પોતાના શિષ્યોને શ્રુતજ્ઞાન-સૂત્રોના પાઠ, આલાવાઓ આપતા જાય...તેઓ તેને મુખપાઠ દ્વારા જ કંઠસ્થ કરતા જાય અને તેઓ વળી પોતાના શિષ્યોને મુખપાઠ દ્વારા જ શ્રુતજ્ઞાન આપે. એટલા જ માટે કેટલાક સ્થાનોમાં મૂળ આગમોમાં પણ વાચનાભેદ જોવા મળે છે.

આમ, મૂળભૂત શાસ્ત્ર તો એક અક્ષર પણ લખવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવતા હોવાથી જેઓ એકદમ ચુસ્તપણે શાસ્ત્રને જ વળગીને ચાલનારા છે, અને જેઓને શાસ્ત્રીય રીતે જ શ્રુતની સુરક્ષા કરવી હોય તેઓએ કોઈપણ પ્રકારનું શ્રુતલેખન-હસ્તલેખન કરાવાય જ નહિ.

પ્રશ્ન-'શ્રુતલેખન એ શાસ્ત્રીય નથી' એમ શી રીતે કહેવાય? કારણ કે 'ये लेखयन्ति आगमपुस्तकानि' વગેરે જેવા શાસ્ત્રપાઠો તો મળે જ છે કે જે શ્રુતલેખનના અનેક લાભો જણાવે છે.

ઉત્તર-કોઈપણ મૂળ આગમગ્રંથમાં શ્રુતલેખનની વાત નથી. એમાં તો એક અક્ષર પણ લખવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવ્યું છે. પરંતુ જે તે કાળે સમય-સંયોગ અને પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થતા શ્રુતવારસાને નષ્ટ થતો અટકાવવા શ્રુત લખાવવું અત્યંત આવશ્યક બન્યું.

મુખપાઠ દ્વારા વહેતું દુષ્કાળ, મતિમાંદ્ય, રાજકીય અરાજકતા વગેરે કારણે નષ્ટ, ભ્રષ્ટ, પાઠભિન્ન છતું હતું તે સમયે શ્રી વીરનિર્વાણથી ૯૮૦ વર્ષે (મતાંતરે ૯૯૩ વર્ષે) વિક્રમની પાંચમી સદીમાં શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે અત્યંત દીર્ઘદૃષ્ટિપૂર્વક સમસૂચકતા વાપરીને વલ્લભીપુરમાં ૫૦૦ આચાર્ય ભગવંતો સાથે વિચાર વિમર્શ કરીને વિવિધ વાચનાઓના સંકલન કરીને (જે શ્રુત લખાવવામાં શાસ્ત્રકારો પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવે છે એ જ) શ્રુતનું સૌ પ્રથમ લેખનકાર્ય શરૂ કર્યું. આજે એ પછીના ૧૫૦૦ વર્ષના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ આચાર્ય ભગવંતે તેમની ટીકા તો નથી કરી પરંતુ સમય-સંજોગ જોઈ પરમગીતાર્થતા વાપરી તેમણે તાડપત્ર ઉપર સૌ પ્રથમ જે આગમગ્રંથો લખાવ્યા, તેની ભરપેટ અનુમોદના જ કરી છે.

પછી પછીના કાળે શ્રુતને લખાવવાની પ્રવૃત્તિ વ્યાપક બની ગઈ. નૂતન ગ્રંથોની રચનાઓનું પ્રમાણ પણ વધ્યું. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકની રચના કરી છે. તે કાળે અન્ય પણ શ્રુતસર્જક પ્રભાવક આચાર્ય ભગવંતો થયા છે. આ સર્વ શ્રુત પણ ભવિષ્યની પેઢી માટે લખાવવું આવશ્યક હતું. એ લખાવવા માટે તાડપત્ર-કાગળની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. એ માટે ધનની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. મુખ્યત્વે ધનની જરૂરિયાત અને શ્રાવકવર્ગને શ્રુતજ્ઞાનની મહત્તા સમજાવી, તેના સંરક્ષણ-વહન માટે તત્કાલીન ઉપાય રૂપ શ્રુતલેખનની મહત્તા સમજાય એ માટે વિક્રમની પ્રાયઃ ૧૨-૧૩ મી સદી પછીના કાળે પ. ગુરુભગવંતોએ શ્રુતલેખનના માહાત્મ્યદર્શક શ્લોકો બનાવ્યા. તેનો પ્રચાર-પ્રસાર થયો. એ પૂર્વાચાર્યોની દીર્ઘદૃષ્ટિને કારણે જ આપણને આજે આવો ભવ્ય શ્રુતવારસો સાંપડ્યો છે.

પ્રશ્ન-સૌ પ્રથમ પૂ. દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના કાળે જે આગમો લખાયા તે તાડપત્ર ઉપર શા માટે લખાવ્યા? તાડપત્ર એટલે તો તાડ નામના વૃક્ષનું પત્ર-પાંદડું, જે વનસ્પતિ હોઈ તેની વિરાધનાનો દોષ ના લાગે?

ઉત્તર-અહીં એક વાત બહુ સમજી રાખવા જેવી છે કે તાડપત્ર

ઉપરનું લેખન એ કોઈ જૈનસંઘનું સંશોધન નથી. જ્યારે આપણે આગમો નહોતા લખાવતા, તે પહેલાથી જ તાડપત્રનો ઉપયોગ તો સમગ્ર ભારતવર્ષમાં લેખનસામગ્રી તરીકે થતો જ આવ્યો છે. આજેય બંગ વગેરે દેશોમાં લખાયેલ અન્ય દર્શનોના પ્રાચીન તાડપત્રો ઉપલબ્ધ થાય જ છે. તત્કાલીન શ્રી જૈન સંઘે આગમો લખાવવા કોઈ સ્પેશીયલ તાડપત્રીય ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો નથી કે કરાવ્યા નથી. પરંતુ, જે તે કાળે લોકમાં લેખનસામગ્રી રૂપે તાડપત્રનો વિપુલ વપરાશ હતો એટલે સૌ જૈનસંઘે જૈનાગમાદિના લેખન માટે તાડપત્રોને અપનાવી લીધા.

પ્રશ્ન-પરંતુ તાડપત્રીય પ્રતો બહુ ઓછી જોવા મળે છે. મોટે ભાગે તો કાગળ પર લખાયેલ પ્રત જ જોવાય છે ને?

ઉત્તર-આ તમે લેખન માટેના બીજા વિકલ્પની વાત કરી. તાડપત્ર પરના ગ્રંથો ઓછી માત્રામાં લખાયેલા હોય અથવા તો નષ્ટ થઈ ગયા હોય માટે ઓછા જોવા મળે છે. હાલ કાગળ પર લખાયેલ ગ્રંથો વધુ જોવા મળે છે. કોઈ પણ સંસ્કૃતિ ક્યારેય એકસમાન ચીલે ચાલતી નથી. ક્રાંતિ એ સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલું સામયિક અભિન્ન અંગ છે. દર એકાદ-બેચાર સદીએ લોકજીવનમાં પ્રજા જીવનમાં ધરખમ ફેરફારો જોવા મળશે જ.

Necessity is the mother of invention. જરૂરિયાત એ સંશોધનની માતા છે. લોકવ્યવહારમાં લેખનનો વ્યાપક પ્રચાર વધતાં તાડપત્રના આવશ્યક વિકલ્પની જરૂરિયાત ઊભી થઈ જેના અનેક પ્રયોગોના સંશોધનોના પરિપાક રૂપે કાગળનો જન્મ થયો. વિક્રમની ૧૨-૧૩મી સદી પછી લોકવ્યવહારમાં લેખનસામગ્રી રૂપે કાગળ વધુ પ્રચલિત બનતો ગયો.

તાડપત્રમાં જેમ વનસ્પતિની વિરાધના હતી, તેમ કાગળની બનાવટ જોઇએ તો, તેમાંય ઘણી હિંસા છે. તે કાંઈ અહિંસક તો છે જ નહિ, તેમ છતાં લોકમાં તેનો વ્યાપક ઉપયોગ જોઇને શ્રી જૈન સંઘે, જે તે લોકવ્યવસ્થાનો શ્રીસંઘના હિતમાં ઉપયોગ શરૂ કર્યો, તત્કાલીન આચાર્યાદિ ગીતાર્થ ગુરુ ભગવંતોએ તે માન્ય કર્યો અને ગ્રંથો કાગળ પર લખાવા શરૂ થયા.

બસ, એ જ રીતે ૧૮-૧૯મી સદીમાં લોકવ્યવહારમાં મુદ્રણયુગ શરૂ થયો. તેનું ચલણ વ્યાપક બનતા શ્રી જૈન સંઘે શ્રી સંઘના ગીતાર્થ ગુરૂભગવંતોએ શ્રીસંઘના હિતમાં તે પણ અપનાવ્યું અને આગમાદિ શ્રુત છપાવવાની પરંપરાનો ત્રીજો વિકલ્પ અમલમાં આવ્યો.

પ્રશ્ન-ગ્રંથ ભલે છપાવવા શરૂ થયા, પરંતુ મૂળ પરંપરા અને શાસ્ત્ર તો શ્રુતલેખન-હસ્તલેખન જ ગણાય ને?

ઉત્તર-ના, ફરી વાર ધ્યાન રાખો. મૂળભૂત શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાંતની જ જો વાત કરવાની હોય તો એક પણ શબ્દ લખાય નહિ તેમજ લખાવી શકાય નહિ. જે પણ લખાય, લખાવાય કે છપાવાય તે શાસ્ત્ર નહિ પણ પરંપરા છે.

જે શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાંતરૂપે હોય તે અફર-નિયત હોય, અનેકાંતવાદ, અપરિગ્રહવાદ વગેરે જૈનશાસનના સિદ્ધાંતો છે અને તે મૂળભૂત બંધારણમાં બાંધછોડ હોય નહિ. પરંતુ જે તે કાળની પરિસ્થિતિ-સંયોગને આધીન જે જે વસ્તુ માન્યતા, વ્યવહાર પ્રચલનમાં આવે તેને પરંપરા કહેવાય. શ્રુતલેખન-હસ્તલેખન આ બધું પરંપરા કહેવાય. પરંપરા ક્યારેય નિયત-શાશ્વત ન હોય. શાશ્વત હોય તો તે સિદ્ધાંત બની જાય. જેમાં પરિસ્થિતિ-સંયોગાધીન કાળક્રમે ફેરફાર સંભવે તેનું જ નામ પરંપરા.

સિદ્ધાંત અને પરંપરાનો ઉપરોક્ત ભેદ સમજી રાખવા જેવો છે. અને માટે જ (૧) તાડપત્ર લેખન (૨) કાગળ પર હસ્તલેખન અને (૩) છાપકામ, (૪) ડીજીટલાઈઝેશન; ચારેય પરંપરામાં જ આવે.

અને માટે જ, 'શ્રુતલેખન એ જ શાસ્ત્રીય છે, છપાવવું તે અશાસ્ત્રીય છે' એવું કંઈ છે જ નહિ. અને જો કોઈ એમ કહેતું હોય તો તે શ્રીસંઘને ગેરમાર્ગે દોરનાર છે. બાકી દ્રવ્ય વિરાધના તો ચારેય વિકલ્પોમાં છે જ. એટલે સાર એ છે કે–

શ્રમણવર્ગ શ્રમણધર્મની મર્યાદામાં રહી ઉચિત માર્ગદર્શન આપે તથા અત્યંત આરંભ-સમારંભમાં જ રહેલા શ્રાવકો શ્રીસંઘના ભવિષ્યના હિતને ધ્યાનમાં લઈને જે પરંપરા-પદ્ધતિ વધુ ઉચિત-લાભદાયક જણાય તે અપનાવે છે.

પ્રશ્ન-પરંતુ, શ્રુતલેખન તે આપણી પ્રાચીન પરંપરા છે અને છાપકામ (પ્રિન્ટીંગ) તે અર્વાચીન પરંપરા છે, તો પછી પ્રાચીન પરંપરાને જ વળગી રહેવું જોઇએ ને?

ઉત્તર-પ્રાચીન હોય તે બધું સારું જ હોય અને અર્વાચીન હોય તે બધું નરસું જ હોય એવો કોઈ એકાંત જિનશાસનમાં છે નહિ અને સમગ્ર વિશ્વમાં પણ નથી. અત્યારનું જ આધુનિક છે, અર્વાચીન છે તે જ કાલે પ્રાચીન થવાનું છે...તો શું એ પ્રાચીન થયા પછી જ સારૂં ગણાશે.

પ્રાચીન કાળે સતી થવાની પરંપરા હતી, દીકરીને દૂધ પીતી કરવાની પરંપરા હતી, અકબર પ્રતિબોધક આ. શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજી મ.ને કાળે ૩૨ વર્ષથી નીચેના બહેનોની દીક્ષા પર પ્રતિબંધ હતો–આજે એને ૪૦૦ વર્ષ થઈ ગયા... તો શું પ્રાચીન હોવા માત્રથી જ જે તે વસ્તુ અપનાવી લેવાય છે કે પછી વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેના પર વિચાર-વિમર્શ કરાય છે? ઢગલાબંધ પ્રાચીન બાબતો એવી છે કે જે આજે અમલમાં નથી અને દીર્ઘદૃષ્ટિપૂર્વક વિચારીએ તો તે યોગ્ય પણ છે જ. એટલે 'પ્રાચીન હોય એ જ સારું' એવું ભૂત મગજમાંથી કાઢી નાખવું જોઇએ. કોઈ ગીતાર્થ જ્ઞાની ગુરુભગવંતના સાન્નિધ્યમાં બેસીને જાણવા જેવું છે કે કેટલાયે પ્રાચીન અને શાસ્ત્રમાન્ય આચારો આજે વ્યવહારમાં નથી. છતાં કોઈ હરફ સુદ્ધાં ઉચ્ચારતું નથી... તો પછી શ્રુતલેખન બાબત જ પ્રાચીનતાનો આટલો મોહ શા માટે?

નગ્ન વાસ્તવિકતા તો એ છે કે પ્રાચીનતાની વાતો કરનારા લગભગ બધા જ આધુનિક ટેકનોલોજીનો (વ્હીલચેર, ટેલિફોન, મોબાઈલ, વાહનો, ફ્લશ સંડાસ વગેરેનો) ભરપૂર ઉપયોગ કરે છે. તેના ફાયદાઓ મેળવે છે. વેપાર-ધંધાઓ કરે છે અને તેમ છતાં પ્રાચીનતાની બાંગ ફૂંકે છે.

વાસ્તવમાં તો પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન, સંયમી વિદ્વાન ગીતાર્થ ગુરુભગવંતોને તત્કાલીન પરિસ્થિતિને આધીન શાસ્ત્રની વફાદારીપૂર્વક સકળ શ્રી સંઘની વર્તમાન અને ભવિષ્યની પેઢીના હિતમાં જે ઉચિત જણાય તે સર્વે શ્રીસંઘને માન્ય બની શકે છે અને બન્યું છે અને તે યોગ્ય જ છે. આ માત્ર શ્રુત છાપકામ માટે નહિ, બીજા પણ અનેક મુદ્દે લાગુ પડતી જણાશે.

પ્રશ્ન-હજી એક છેલ્લી વાત...પ્રાચીન-અર્વાચીનને બદલે સકલ શ્રીસંઘના હિતમાં જે હોય તેને સ્વીકારવાની વાત બરાબર છે. પરંતુ શ્રુતલેખન-હસ્તલેખન અલ્પહિંસક છે અને છાપકામ તો અતિહિંસક છે, તો શ્રુતલેખન જ ન કરાવવું જોઇએ?

ઉત્તર-શ્રુતલેખન હાથ બનાવટના કાગળો ઉપર કરાય છે. આજે ઘણું કરીને આ કાગળ બનાવટનો ઉદ્યોગ જૈન ગ્રંથો લખાવવા અર્થે જ ટકી રહ્યો છે અથવા તો પ્રોત્સાહન આપી આપીને ટકાવાઈ રહ્યો છે. જ્યાં કાગળ બનતા હોય તેની સંપૂર્ણ પદ્ધતિ જોશો તો તે અલ્પહિંસક છે એવું કહી શકશો નહિ.

ડીજીટલાઈઝેશન અને પ્રિન્ટીંગમાં ઇલેક્ટ્રિસિટીનો વપરાશ વગેરે છે, પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ જાણવા જેવી છે કે આ પ્રિન્ટીંગ માત્ર ભારતમાં નહિ, પણ સમગ્ર વિશ્વમાં છે. વિશ્વની ૭૦૦ કરોડની વસ્તી જે પ્રિન્ટીંગનો ઉપયોગ કરે છે અને આ વિશ્વવ્યવસ્થાનો ઉપયોગ માત્ર સવા દોઢ કરોડની વસ્તી ધરાવતો જૈન સંઘ પોતાને માટે કરી લે છે. એમાં પણ ધાર્મિક ઉપયોગ તો એથીયે ઓછો કરે છે. જે તે કાળે જૈન સંઘે એ જ વિકલ્પ અપનાવ્યો છે. એટલે વર્તમાનમાં શ્રુતજ્ઞાનનું પ્રિન્ટીંગ કરાવવાથી સમગ્ર વિશ્વની પ્રિન્ટીંગની હિંસાનો દોષ શાસ્ત્ર છપાવનારને લાગી જાય એવું કોઈ કહેતું હોય તો તેણે કોઈ ગીતાર્થ જ્ઞાની ગુરુભગવંતના ચરણોમાં બેસીને એનું શાસ્ત્રીય સમાધાન મેળવી લેવું જોઇએ.

વાસ્તવિક રીતે જોવા જઇએ તો ભવિષ્યની પેઢી માટે 'શ્રુતરક્ષા'ની જ્યારે વિચારણા કરવાની હોય તેમાં અલ્પહિંસા કે વધુ હિંસાનો પ્રશ્ન ગૌણ છે. મૂળભૂત ઉદ્દેશ્ય તો ભવિષ્યની પેઢીને શુદ્ધ શ્રુતવારસો શુદ્ધ સ્વરૂપે જ મળી રહે એ હોવો જોઇએ. વર્તમાન શ્રુતલેખનની પદ્ધતિમાં કેટલાક અનિષ્ટો ઊભા થાય છે, અને થઈ રહ્યા છે તેની વિચારણા અન્યત્ર સ્વતંત્ર લેખમાં કરી જ છે, જેથી અહીં વિસ્તાર કરતા નથી.

ટૂંકમાં, પ્રાચીન શ્રુતવારસાના શુદ્ધસ્વરૂપના સંરક્ષણ માટે હસ્તલેખન કરતા પ્રિન્ટીંગ-છાપકામ એ જ વધુ યોગ્ય ઉપાય છે અને તે શ્રીસંઘે વિના સંકોચે અપનાવવો જોઇએ. ડીજીટલ સ્વરૂપમાં સ્કેનીંગ દ્વારા શ્રુતનું સંરક્ષણ કરવાથી બિનજરૂરી પ્રિન્ટીંગ અને તે માટે વપરાતા કાગળનો પણ બચાવ થાય છે તેથી શ્રાવકોને ઉપયોગી હોય તેવા પુસ્તકો-લેખ વગેરે તો પ્રિન્ટીંગના બદલે સોફ્ટ નકલ રૂપે ઈ-મીલ કે પિડીએફ ફોર્મેટમાં મોકલવાથી કાગળનો પણ બચાવ થાય છે અને તેના લીધે કાગળ બનાવવા માટે વપરાતા હજારો વૃક્ષોનું પણ જતન થાય છે અને વૃક્ષો બચાવવાથી પર્યાવરણ બચે છે અને વનસ્પતિકાયની વિરાધનાનો પણ બચાવ થાય છે. ✷ ✷ ✷

સેન્ટ એન સ્કૂલ સામે, હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદ.
મો. ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪. Email : ahoshrut.bs@gmail.com

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘને મળેલ અનુદાન

શ્રી દત્ત આશ્રમ જન સેવા ટ્રસ્ટ

૨૫૫૮૧૪૯	આગળનો સરવાળો
૫૦૦૦	શ્રી વિનોદ વસા, બોરીવલી
૫૧૦૦	શ્રી નવિનચંદ્ર પ્રેમચંદ શાહ
૫૦૦૦	શ્રી દિલિપભાઈ કાકાબળીયા
૨૫૭૩૨૪૯	કુલ રકમ

પ્રબુદ્ધ જીવન નિધિ ફંડ

૯૦૦	શ્રી નવિનચંદ્ર પ્રેમચંદ શાહ
૯૦૦	કુલ રકમ

નવેમ્બર માસમાં સંઘને મળેલ અનુદાન

૨૧૦૦૦	અમોલ ફાઈનેન્સ સર્વિસિઝ પ્રા. લિ. હસ્તે: નિરૂબેન શાહ
૫૦૦૦૦	શ્રેયસ પ્રચારક સભા (દિવાળી અને લોર્ડ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જન્મ દિવસના પ્રસંગે ભેટ)
૭૧૦૦૦	કુલ રૂપિયા

સંઘ આજીવન લવાજમ

૫૦૦૦	હર્ષદ હેમચંદ શાહ
૫૦૦૦	કુલ રકમ

ભાનુ ચેરિટિ અનાજ રાહત ફંડ

૫૦૦૦	શ્રીમતિ રસિલાબેન પારેખ
૧૦૦૦૦	શ્રીમતિ ઉષાબેન પી. શાહ
૧૫૦૦૦	કુલ રકમ

જમનાદાસ હાથીભાઈ મહેતા અનાજ રાહત ફંડ

૧૦૦૦	પ્રાણલાલ વલ્લભજી ટિમ્બડીયા હસ્તે : રમાબેન મહેતા
૧૦૦૦	એક બહેન તરફથી હસ્તે : પુષ્પાબેન પરીખ
૧૦૦૦	એક બહેન તરફથી હસ્તે : પુષ્પાબેન પરીખ
૩૦૦૦	કુલ રકમ

કિશોર ટિમ્બડીયા કેળવણી ફંડ

૫૧૦૦	વસુબેન ચંદ્રકાંત ચિતલિયા, ઉષાબેન બાબુલાલ શાહ શ્રી બી. જે. પિપલિયાના સ્મરણાર્થે હસ્તે રમાબેન મહેતા
૧૦૦૦	પ્રાણલાલ વલ્લભજી ટિમ્બડીયા હસ્તે : રમાબેન મહેતા
૬૧૦૦	કુલ રકમ

આનંદપર્વની ક્ષણો

□ ગુણવંત બરવાળિયા

જેમના તેજસ્વી ચહેરા પર અહર્નિશ પ્રસન્નતાનાં સ્ફુલિંગો જોવા મળે તેવા સૌજન્યશીલ આત્મીયજન પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને ગુજરાતી સાહિત્ય માટેનો સર્વોત્કૃષ્ટ રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળે, તે ક્ષણ આપણા માટે આનંદપર્વ બની રહે છે.

કુમારપાળ દેસાઈના જીવનકાર્ય પર દૃષ્ટિપાત કરીએ તે પૂર્વે એમના પિતાશ્રી સાહિત્યકાર જયભિખ્ખુના વ્યક્તિત્વને સંક્ષિપ્તમાં જાણવું જોઈએ. તેમનું મૂળ નામ બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ. જયભિખ્ખુએ ગ્વાલિર પાસે આવેલ શિવપુરીના ગુરુકુળમાં નવ વર્ષ સુધી સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું અને 'તર્કભૂષણ' અને 'વ્યાકરણતીર્થ'ની પદવી મેળવી.

૧૯૩૩માં સરસ્વતીને ખોળે માથું મૂકીને જીવનનિર્વાહનો સંકલ્પ કર્યો. તેમનાં પત્ની વિજયાબહેનમાંથી જયા અને તેમના હુલામણા ભીખુ નામથી ભિખ્ખુ શબ્દ લઈ 'જયભિખ્ખુ' ઉપનામ રાખી સાહિત્યક્ષેત્રે નામ અમર કર્યું. ગુજરાત સમાચારની કૉલમ 'ઈંટ અને ઈમારત' અને ૩૫૦ જેટલાં પુસ્તકોનું સર્જન કરી સાહિત્યક્ષેત્રે અપૂર્વ ચાહના મેળવી હતી.

કુમારપાળભાઈને સાદગી અને સાહિત્યરુચિના સંસ્કારો વારસામાં મળ્યા. નાનપણથી વાંચનનો શોખ. 'ઝગમગ' સાપ્તાહિકમાં પહેલી વાર્તા લખીને કુ. બા. દેસાઈના નામથી મોકલી હતી. પિતાનું નામ સંગોપ્યું. તે પ્રગટ થઈ. તેમાં સફળતા મળતાં અગિયાર વર્ષની ઉંમરથી લેખનનો પ્રારંભ કર્યો.

કૉલેજકાળ દરમિયાન કેટલીક નિબંધસ્પર્ધા અને વક્તવ્યસ્પર્ધામાં પારિતોષિકો મેળવ્યાં. તેમના વિદ્યાગુરુઓનો અઢળક પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. ૧૯૬૩માં ગુજરાતી વિષય સાથે બી.એ. અને ૧૯૬૫માં એમ.એ. થયા. આ અભ્યાસ દરમિયાન શ્રી ઉમાશંકર જોશી, નગીનદાસ પારેખ, યશવંત શુકલ, ડૉ. પ્રબોધ પંડિત અને અનંતરાય રાવળ પાસે અભ્યાસ કરવાની તક મળી.

૧૯૬૫માં નવગુજરાત આર્ટ્સ કૉલેજ અને તે પછી ૧૯૮૨માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ભાષા સાહિત્ય ભવનમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા અને ભાષા સાહિત્ય ભવનના અધ્યક્ષ અને આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના ડીન તરીકે કામગીરી બજાવીને નિવૃત્ત થયા. મહાયોગી આનંદઘનની ચારસો જેટલી હસ્તપ્રતોનું સંશોધન કરીને મહાનિબંધ લખીને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી મેળવી. એ પછી પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક તરીકે એમના માર્ગદર્શન હેઠળ ગુજરાતી સાહિત્ય, પત્રકારત્વ અને ફિલોસૉફીમાં ૨૦ વિદ્યાર્થીઓએ પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી અને અત્યારે વિશ્વભારતી ઈન્સ્ટિટ્યૂટ (લાડનૂ)ના પ્રોફેસર એમરિટ્સ તરીકે એમની પાસે પાંચ વ્યક્તિઓ પીએચ.ડી.નું શોધકાર્ય કરે છે, જેમાં ચાર સાધ્વીજી મહારાજો પણ છે. શિક્ષણકાર્યની સાથોસાથ એમની સાહિત્યસર્જનની યાત્રા ચાલુ જ હતી. ડૉ. કુમારપાળનું, ચરિત્ર-સાહિત્યમાં પ્રદાન વિશે ડૉ. બળવંત જાની કહે છે કે, 'તેઓ ચરિત્ર-નિબંધોના લેખક છે. એમણે એવાં ચરિત્રો પસંદ કર્યાં છે કે જેમનું વ્યક્તિત્વ ખરેખર અનુકરણીય બની રહે એવા ભવ્ય વ્યક્તિત્વવાળા અને દેશ માટે કશુંક કરી ગયેલા આ સમાજમાં મોભાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એવા લોકોને પસંદ કરીને એમણે ચરિત્રો લખ્યાં છે.

ભગવાન મહાવીર, લાલ ગુલાબ (મહામાનવ શાસ્ત્રી), સી. કે. નાયડુ, આચાર્ય બુદ્ધિસાગરસૂરિજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીનાં ચરિત્રો એમણે ગુજરાતી સાહિત્યના ચરિત્રગ્રંથો વિષયક મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. એમના 'અપંગના ઓજસ' પુસ્તકની આઠ આવૃત્તિ થઈ છે. એનું એમણે કરેલું હિંદી ભાષાંતર तन अपंग, मन अडीखम નામે થયું. જેની ચાર આવૃત્તિ અને એમણે કરેલા અંગ્રેજી ભાષાંતર `The Brave Hearts'ની પણ ચાર આવૃત્તિ થઈ છે, તેમ જ આ પુસ્તક બ્રેઈલ લિપિમાં અને ઑડિયો કેસેટમાં પણ ઉપલબ્ધ થયું છે.

આપણે ત્યાં આંગળીના વેઢે ગણી શકાય તેટલા મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસી સંશોધકો મળે છે. આવા અભ્યાસીઓમાં કુમારપાળ દેસાઈનું નામ આગલી હરોળમાં મૂકી શકીએ. એમણે કરેલ મહાયોગી આનંદઘનજીનો અભ્યાસ કોઈને માટે પણ દૃષ્ટાંતરૂપ બને તેમ છે. ધીરુભાઈ ઠાકરના માર્ગદર્શન હેઠળ અને દલસુખભાઈ માલવણિયાના મૂલ્યવાન સૂચનો સાથે આ મહાનિબંધ તૈયાર કર્યો. પ્રાકૃત ભાષાના વિદ્વાન શ્રી બેચરદાસ દોશી અને ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યના સંશોધક સંપાદક શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાએ મહાનિબંધ અંગે ખૂબ જ સંતોષ અને આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો. 'જ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત સ્તબક' એ તેમનું વિશિષ્ટ સંશોધન પુસ્તક છે. તેમની 'અપ્રગટ મધ્યકાલીન કૃતિઓ'માં અપ્રસિદ્ધ મધ્યકાલીન કૃતિઓ મળે છે. આ સંપાદનને આવકારતાં શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ નોંધ્યું છે કે, 'આ અમારા જેવા ધૂળધોયાને આનંદ આપનાર છે.'

કુમારપાળ દેસાઈના વિવેચન-ગ્રંથોમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. પશ્ચિમી સાહિત્ય, રશિયન સાહિત્ય, આફ્રિકન સાહિત્યની કૃતિઓ અને કર્તાઓ વિશેના લેખો એમાં ગ્રંથસ્થ થયા છે. 'શબ્દ સન્નિધિ', 'ભાવન-વિભાવન', 'શબ્દસમીપ', 'સાહિત્યિક નિસબત' એ એમના વિવેચન ગ્રંથો છે.

કુમારપાળ દેસાઈ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પૂર્વપ્રમુખ રહી

ચૂક્યા છે. પરિષદના આ કાર્યકાળ દરમિયાન તેમણે સાહિત્યક્ષેત્રે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી અને છેક લુણાવાડાથી ભાવનગર સુધી અને ભૂજથી વલસાડ સુધી જુદા જુદા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો, પરિસંવાદો અને કાર્યશિબિરોનું આયોજન કર્યું. 'હું ગૂર્જર વિશ્વનિવાસી' લેખમાં તેમણે ડાયસ્પોરા સાહિત્ય વિશે વાત કરીને વિદેશમાં ચાલતી ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો મહિમા કર્યો. 'માતૃભાષાનું ચિંતન' એ લેખમાં અંગ્રેજી માધ્યમને કારણે ગુજરાતી ભાષા પર થતા દુષ્પ્રભાવની ચર્ચા કરી.

કુમારપાળ દેસાઈએ સોળ જેટલા ચિંતનાત્મક પુસ્તકો આપ્યાં છે, જેમાં 'માનવતાની મહેક', 'તૃષા અને તૃપ્તિ', 'સમરો મંત્ર ભલો નવકાર', 'જીવનનું અમૃત' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગંભીર તાત્ત્વિક વિચારણાથી માંડીને પ્રસંગાનુસારી કે શાસ્ત્રીય ચિંતન સુધીનાં પુસ્તકો એમની પાસેથી મળે છે. ધર્મદર્શનવિષયક ચિંતનમાંથી કોઈ નવીન અર્થ શોધવો અને તેને વર્તમાન જીવન સાથે ગૂંથીને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષમાં મૂકવાનો ઉપક્રમ તેમના સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. તેમનું ચિંતન શુષ્ક અને શાસ્ત્રીય ન બની રહેતાં તેની તાજગીસભર અને રમતિયાળ શૈલીને કારણે આસ્વાદ્ય અને હૃદયંગમ બની શક્યું છે.

કુમારપાળ દેસાઈના સાહિત્યલેખનનો પ્રારંભ બાળસાહિત્યથી થયો. પ્રારંભિક બે દાયકામાં એમણે મુખ્યત્વે સત્ત્વશીલ બાલસાહિત્યનું સર્જન કર્યું. 'મોતીની માળા', 'ડાહ્યો ડમરો', 'વહેતી વાતો', 'નાની ઉંમર', 'મોતને હાથતાળી', 'બિરાદરી', 'કેડે કટારી ખભે ઢાલ' સહિત ૨૦ પુસ્તકો આપ્યાં છે. એમનાં બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકોમાં ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોવાળી છટાદાર શૈલી છે. બાળકોને વાર્તાના રસપ્રવાહમાં ખેંચી જવાની એમની પાસે અનોખી કુશળતા છે. પરિકથાની સૃષ્ટિનાં કાલ્પનિક પાત્રોને બદલે ધરતીનાં નક્કર પાત્રો દ્વારા વાસ્તવિક વિષય લઈને રસપ્રદ કથાની રચના કરવી, એ કોઈ પણ સર્જક માટે પડકારરૂપ બને છે. અહીં લેખક સાંગોપાંગ સફળ થયા છે. કુમારપાળ દેસાઈએ 'એકાંતે કોલાહલ' નામનો નવલિકાસંગ્રહ પણ આપ્યો. ભાષાશૈલી સર્જકની સકારાત્મક દૃષ્ટિનાં દર્શન થાય છે. આ વાર્તાઓની પ્રવાહી ભાષાશૈલી અને સબળ કથા જીવનના મંગલતત્ત્વને પ્રગટ કરે છે.

ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના સંવર્ધન અર્થે કુમારપાળ દેસાઈએ અનેક વાર વિદેશયાત્રા - જ્ઞાનયાત્રા કરી છે. ત્યાંના કોઈ ખ્યાતનામ લેખકનું સર્જન તેમની દૃષ્ટિને આકર્ષે તો તે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપવાનું ચૂકતા નથી. આફ્રિકાના પ્રસિદ્ધ સર્જક ઓસ્ટિન બૂકેન્યાના નાટક 'ધ બ્રાઈડ'નો અંગ્રેજી ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં 'નવવધૂ' નામે અનુવાદ આપી, આફ્રિકાની પ્રજાની રાજકીય,ધાર્મિક તેમજ સામાજિક રીતરસમનો પરિચય કરાવ્યો છે.

કુમારપાળ દેસાઈની સંપાદક તરીકેની કામગીરી જોતાં એમનું વિષયવૈવિધ્ય ઊડીને આંખે વળગે તેવું છે. એમણે ૨૫ જેટલાં સંપાદનો કર્યાં છે. તે ઉપરાંત અન્ય સંપાદકો સાથે પણ કેટલાંક સંપાદનો કર્યાં છે. એ સંપાદનકાર્યમાં બાળસાહિત્ય, મધ્યકાલીન સાહિત્ય, પત્રકારત્વ સાહિત્ય, શતાબ્દી ગ્રંથો, નર્મદ, હેમચંદ્રાચાર્ય, ચંદ્રવદન મહેતાના નાટ્યગ્રંથો, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના લેખોનું સંપાદન કર્યું છે. 'જયભિખ્ખુ'ની જૈન કથાઓનું સંપાદન કે નારાયણ હેમચંદ્રનું 'હું પોતે'નું સંપાદન મળે છે. સંપાદકની ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યરુચિ, વર્તમાન વિશ્વ સાથેનો અનુબંધ અને ઉત્તમ લેખકો પાસેથી લેખો મેળવવાની ક્ષમતાનો લાભ સંપાદન કાર્યને મળ્યો છે. વીરચંદ ગાંધીનું 'યોગ ફિલોસોફી', 'જૈન ફિલોસોફી' વગેરેનું સંપાદન તથા '૨૧મી સદીનું બાળસાહિત્ય', 'સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ', 'હેમ સ્મૃતિ' જેવાં વિશિષ્ટ સંપાદનોનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન કરનારા ગુજરાતી વિશ્વકોશના ભગીરથ કાર્ય સાથે તેઓ છેક ૧૯૮૫થી એના પ્રારંભથી જોડાયેલા છે. વિશ્વકોશના શિલ્પી શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરની સાથે રહીને એમણે ૨૫ હજાર પૃષ્ઠોમાં ૨૩ હજાર લખાણો ધરાવતા વિશ્વકોશના ૨૫ ગ્રંથો તૈયાર કર્યાં. બાળવિશ્વકોશ, નારીકોશ, પરિભાષા કોશ જેવા કોશ, જુદી જુદી ગ્રંથશ્રેણીઓ દ્વારા મૂલ્યવાન પુસ્તકોનું પ્રકાશન, વ્યાખ્યાન-શ્રેણી, લલિત કલાની પ્રવૃત્તિઓ જેવા અનેક આયામો એમના માર્ગદર્શન હેઠળ આજે ચાલી રહ્યા છે. નર્મદા ગુજરાતની જીવાદોરી છે, તો વિશ્વકોશ ગુજરાતી સંસ્કારદોરી છે. 'જૈન વિશ્વકોશ'ના અગ્રણી સંપાદક તરીકે છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી કાર્ય કરી અને જૈન શ્રુત અને શાસનની સેવા કરી રહ્યાં છે. જૈન સાહિત્ય સંમેલનો અને જૈન સાહિત્ય જ્ઞાનસત્રોમાં એમના પ્રમુખસ્થાને ધર્મ, અધ્યાત્મ અને સાહિત્યવિષયક અભ્યાસલેખો પ્રસ્તુત કરતા રહે છે.

કુમારપાળ દેસાઈના હિન્દી પુસ્તકો જોઈએ તો કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત 'ભારતીય સાહિત્ય કે નિર્માતા આનંદઘન' પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ જૈન કવિ આનંદઘનના જીવન-કવન પર તથા સ્તવન રચનાઓની વિશેષતા દર્શાવી છે. એમણે ગુજરાતીમાં 'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય' વિશે મોનોગ્રાફ પણ લખ્યો છે. 'ક્રિકેટ રમતાં શીખો' (ભા. ૧-૨), 'ભારતીય ક્રિકેટના વિશ્વવિક્રમો', 'ભારતીય ક્રિકેટરો' જેવાં એમનાં ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી ને અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં પુસ્તકોની એક લાખ પ્રત વેચાઈ હતી અને કુમારપાળ દેસાઈએ રેડિયો ને ટેલિવિઝન પર રમતની સમીક્ષા પણ કરી છે.

કુમારપાળ દેસાઈના અંગ્રેજીમાં સોળ જેટલાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં. `Tirthankar Mahavir', `Jainism', `A Journey of Ahimsa', Glory of Jainism', `A pinnacle of spirituality', `Trilokyadeepak Ranakpur', `Jainism: The Cosmic Vision' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. `Tirthankar Mahavir' ને સચિત્ર રૂપે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનું સ્વરૂપ અપાયું છે. તીર્થસ્થાનોના સુંદર

ફોટા, પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાંથી બહુરંગી પ્લેટ્સ તેમજ કલાત્મક અને આકર્ષક સજાવટથી આ પુસ્તક અનેરી ભાત પાડે છે. ભાષાનું લાલિત્ય, રસ અને વિષયની માવજત, કાળજીભર્યું અધિકૃત સંશોધન પુસ્તકની દિવ્યતા છે; તો લે-આઉટ, સુંદર મુદ્રણ, આકર્ષક ઉઠાવ અને બાઈન્ડિંગમાં પુસ્તકની ભવ્યતાનાં દર્શન થાય છે.

કુમારપાળ દેસાઈના સાહિત્યમાં દાર્શનિક તત્ત્વોની ભાવનાઓ જગતકલ્યાણ ને વિશ્વમૈત્રી સાધનારી છે. ધર્મને એમણે વર્તમાન સમયમાં તપાસ્યો છે. ધર્મના સિદ્ધાંતો આજના વ્યવહારમાં કઈ રીતે ઉતારી શકાય અને તેમાંથી માનવજાતની સુખાકારીમાં કેવી વૃદ્ધિ થાય તે દર્શાવ્યું છે.

પત્રકારત્વક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન નોંધનીય છે. આ વિષયમાં એમનું 'અખબારી લેખન' પુસ્તક પ્રગટ થયું છે. કુમારપાળના અખબારી લેખન પુસ્તક વિશે વાસુદેવ મહેતા કહે છે કે, 'લેખકે એ કુંવારી ભૂમિ ખેડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.' ગુજરાત સમાચારના તંત્રી શ્રી શાંતિલાલ શાહના શબ્દોમાં : 'ગુજરાતી સાહિત્ય અને જૈન સમાજની સેવા કરવાની 'જયભિખ્ખુ'ની પરંપરા કુમારપાળે સુંદર રીતે જાળવી રાખી છે.' 'ગુજરાત સમાચાર'ની 'ઈંટ અને ઇમારત' કૉલમ આજે પણ વાચકોની એટલી જ ચાહના મેળવે છે. પિતા અને પુત્ર બન્ને મળીને કોઈ અખબારની આ પ્રકારની કૉલમ આટલો લાંબો સમય (૬૩ વર્ષ) ચલાવી હોય તેવું મારા ખ્યાલમાં નથી. ગુજરાત સમાચારના લેખકને 'પદ્મશ્રી'નું બહુમાન મળ્યું હોય તેવી આ પહેલી ઘટના છે. 'જીવતરની વાટે અક્ષરનો દીવો' નામનું પિતાશ્રી 'જયભિખ્ખુ'નું જીવનચરિત્ર લખ્યું, જેના પરથી 'અક્ષરદીપને અજવાળે, ચાલ્યો એકલવીર' નામે નાટકની રચના થઈ. જે નાટક ખૂબ જ પ્રેરક અને લોકપ્રિય બન્યું.

ગુજરાત સમાચારની બુધવારની પૂર્તિમાં 'ઝાકળ બન્યું મોતી'માં તેઓ જીવનપ્રેરક માર્મિક પ્રસંગો આલેખે છે. રવિવારની પૂર્તિમાં 'પારિજાતનો પરિસંવાદ'નું વિષયવૈવિધ્ય ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. 'મનઝરૂખો' કૉલમમાં વિદેશની કોઈ વ્યક્તિનો પ્રેરક પ્રસંગ આલેખે છે, તો 'ક્ષણનો સાક્ષાત્કાર' આપણામાં ચિંતનની ચિનગારી પ્રગટાવે છે. શિક્ષણ સાહિત્ય ક્ષેત્રના એમના લેખો વાંચતાં એક કર્મશીલ કેળવણીકારનાં આપણને દર્શન થાય છે.

મુંબઈ જૈન યુવક સંઘે એમની કથાશ્રેણીનું આયોજન કર્યું. 'પ્રબુદ્ધ જીવન'ના તંત્રી અને શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના મંત્રી શ્રી ધનવંત શાહની પરિકલ્પનાને કુમારપાળ દેસાઈએ ત્રિદિવસીય કથા સ્વરૂપે હૃદયસ્પર્શી પ્રભાવક વાણીમાં પ્રગટ કરી. મહાવીર જન્મકલ્યાણક દિવસની આસપાસ મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનમાં જેમાં જૈનધર્મ તત્ત્વના વિશ્વપ્રચારક પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈની હૃદયસ્પર્શી પ્રભાવક વાણીમાં 'મહાવીર કથા', 'ગૌતમકથા', 'ઋષભકથા', 'નેમ રાજુલ કથા', 'પાર્શ્વ પદ્માવતી કથા', 'હેમચંદ્રાચાર્ય કથા' અને 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કથા' ખૂબ જ લોકપ્રિય બની અને હવે પછી આગામી એપ્રિલમાં 'શ્રી બુદ્ધિસાગર કથા'નું આયોજન કરવામાં આવ્યું.

છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી પણ વધુ સમયથી પર્યુષણ પર્વ સમયે પર્યુષણની લેખમાળા લખનાર તેમજ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી ટેલિવિઝન પર પર્યુષણમાં પ્રવચન આપી કુમારપાળ દેસાઈએ જિનશાસનની અને શ્રુતની ઉત્કૃષ્ટ સેવા કરી છે. સમાજના વિવિધ ક્ષેત્ર ધર્મ, અધ્યાત્મ, સાહિત્ય અને દેશ-વિદેશની કામગીરી માટે તેમને દેશ અને વિદેશનાં પાંત્રીસ જેટલાં પારિતોષિકો, ચંદ્રકો અને ઍવૉર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે.

ગુજરાતમાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન કરનારને ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ૨૦૧૫ની સાલનો 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' કુમારપાળ દેસાઈને અર્પણ થશે એ સમાચારની ક્ષણ આપણા માટે આનંદપર્વ સમી બની રહે છે.

ગુજરાતના અસ્મિતા પુરુષ રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા (ઈ. સ. ૧૮૮૧ થી ૧૯૧૭) એમના ટૂંકા જીવનકાળ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ઘણું કાર્ય કરી ગયા. જયારે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરવાની યોજના ઈ. સ. ૧૯૨૮થી શરૂ થઈ હતી અને એ ચંદ્રક સૌપ્રથમ પ્રાપ્ત કરનાર લોકસાહિત્યકાર ઝવેરચંદ મેઘાણી હતા. એ પછી અવિરતપણે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રત્યેક વર્ષે કોઈ ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટ સેવા બદલ તેના સર્જક કે કર્તાને અપાતો રહ્યો છે. એ ચંદ્રક સંગીતકાર, ચિત્રકાર, ઇતિહાસવિદ્, સ્થાપત્યવિદ્ – એમ વિવિધ ક્ષેત્રોની વિશિષ્ટ વ્યાપક સેવા માટે એનાયત થાય છે. આ પૂર્વે આ ચંદ્રક ઝવેરચંદ મેઘાણી, ગિજુભાઈ બધેકા, સુન્દરમ્, ગુણવંતરાય આચાર્ય, રાજેન્દ્ર શાહ, ધીરુભાઈ ઠાકર, રઘુવીર ચૌધરી જેવા સાહિત્યસર્જકોને મળ્યો છે. ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહક સમિતિએ ૨૦૧૫ના ચંદ્રક માટે ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈની પસંદગી કરી છે તે ગૌરવની વાત છે.

આ શીલભદ્ર સાહિત્યકારની બહુમુખી પ્રતિભા અને અનેકવિધ કાર્યો વિશે તો ગ્રંથ લખાય. તેઓ અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલાં છે જેમાં – 'ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ જૈનોલોજી, આઈ કેર ફાઉન્ડેશન, અનુકંપા ટ્રસ્ટ, ઈન્ડિયન રેડક્રોસ સોસાયટી-બોટાદ, સુલભ હેલ્થ કેર ફાઉન્ડેશન, જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, જૈન વિશ્વકોશ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

શ્રી કુમારપાળે વિવિધ ક્ષેત્રે કરેલાં કાર્યોની યાદી પર એક નજર નાખીએ તો એક વ્યક્તિ નહિ, પણ વટવૃક્ષ જેમ ફૂલી-ફાલેલી એક વિશાળ સંસ્થા લાગે. વિવિધ વિષયો પરના સર્જન અને લેખનકાર્ય દ્વારા તેમણે સાહિત્ય અને અધ્યાત્મજગતને સમૃદ્ધ કર્યું છે. એમની ગતિશીલ વિચારધારા પરંપરા અને પ્રયોગશીલતાનો સમન્વય સાધે છે, તેથી તેમના દ્વારા આલેખાયેલું ચિંતન સર્વગ્રાહી અને આસ્વાદ્ય બન્યું છે. તેઓ પોતાના વિચારોને સુસંગત શબ્દો દ્વારા અભિવ્યક્ત કરે છે, તેથી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઊંડાં રહસ્યો સરળ રીતે સમજાવી

શકે છે. આ તેમનાં વક્તવ્યો અને લેખનાં લખાણો લોકપ્રિય અને લોકભોગ્ય બન્યાં છે.પતંગિયું જેમ એક ફૂલ પરથી પરાગરજ બીજા ફૂલ પર લઈ જાય અને બગીચાને સમૃદ્ધ કરે છે, તેમ કુમારપાળ દેસાઈએ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો દિવ્ય સંદેશ, અન્ય દેશો સુધી પહોંચાડી સંસ્કૃતિનાં સંવર્ધનનું પવિત્ર કાર્ય કર્યું છે. સ્વામી વિવેકાનંદ અને વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીનું મિશન સાચા અર્થમાં આગળ ધપાવવાનો સ્તુત્ય અને સમ્યક્ પુરુષાર્થ કર્યો છે.

કુમારપાળ દેસાઈનાં વિવિધ વક્તવ્ય સાંભળી ન્યાયશાસ્ત્રમાં આવતા 'ડેલી દીપક ન્યાય'ની વાતનું સ્મરણ થાય છે. ડેલીના ઉંબરે રાખેલો દીપક ઘર અને બહાર આંગણામાં બંને જગ્યાએ અજવાળું પાથરે તેમ તેમનું વક્તવ્ય વિદ્વાનો, સાધકો, વિદ્યાર્થીઓ અને જિજ્ઞાસુ જનસાધારણ શ્રોતાજનો બધાંને પ્રિય અને હૃદયસ્પર્શી બને છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનનું સુકાન સંભાળીને અને દેશનું ઉત્કૃષ્ટ સન્માન પદ્મશ્રી મેળવનાર કુમારપાળ દેસાઈએ સમગ્ર જૈન સમાજનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

એમની કારકિર્દી હજુ અનેક ઉન્નત શૃંગો પર વિહરે, તેમને તંદુરસ્ત સ્વસ્થ જીવનબળ મળતું રહે. પરિવાર–સ્નેહીજનો અને મિત્રો સાથે આનંદભેર જીવનની ઉત્કૃષ્ટ ક્ષણો માણતા માણતા સાહિત્યશાસન અને શિક્ષણજગતની સેવા કરવાનું અખૂટ બળ મળે તેવી 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' પ્રાપ્ત કરવાની વેળાએ શુભકામના. ✶✶

૬૦૧, સ્મિત ઍપાર્ટમેન્ટ, ઉપાશ્રય લેન, ઘાટકોપર, (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૭૭. મોબાઈલ : ૦૯૬૨૦૨૧૫૫૪૨.

પ્રતિભાવ

અભિનંદન! ઑક્ટોબર, ૨૦૧૬નો અંક ખરેખર અનુપમ બન્યો છે.

તંત્રી સ્થાનેથી તમે લખેલ 'ગાંધીજી અને હું' તેમજ અન્ય લગભગ બધા લેખ – અમુક થોડા વધુ લાંબા છે, છતાં ખૂબજ સરસ છે અને પૂરા અધિકારપૂર્વક (Authenticity) લખાયા હોય એવું લાગે છે, પરંતુ લખનારનાં ગાંધીજી–ગાંધી કાર્યો વગેરે – સાથેના સંબંધની માહિતીની ગેરહાજરીમાં વાચકના મનમાં એક પ્રકારનો ખાલીપો – તરસ – છોડી જાય છે. અમુક લેખક–લેખિકાની એકદમ ટૂંકી માહિતી છે ખરી; પરંતુ તે તો પેલી તરસને વધુ વ્યાપક બનાવી દે છે. વળી, ભાગ્યે જ કોઈનાં સરનામાં–ઈમેઈલ આઈડી–અપાયાં છે કે જેથી તેમને પત્ર દ્વારા બિરદાવી શકાય કે એક–બે સવાલ પૂછી શકાય!

બીજું, આ અંકમાં, 'જ્ઞાનયાત્રા' સંબંધમાં સવાલો મોકલવા આપે જે અનુરોધ કર્યો છે તે પણ ખરેખર સરાહનીય છે. મારા મનમાં ઘણા સમયથી ઊઠી રહેલો એક સવાલ હું આ સાથે મોકલાવી રહ્યો છું. આ અનુરોધ તૈયાર કરતી વખતે આપના મનમાં જે પ્રશ્નો અભિપ્રેત હતા, તે દાયરામાં મારો આ સવાલ આવી જતો હોય તો જ્યારે પણ જવાબ 'પ્રબુદ્ધ જીવન'માં છપાશે, જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ થશે.

☐ **અશોક શાહ**

C/o. અક્ષય એન્ટરપ્રાઈસ, ૪, મેટ્રો કોમર્શિયલ સેન્ટર આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ. મો. ૯૧૫૭૮૩૨૪૨૯

* * *

'પ્રબુદ્ધ જીવન'ના તંત્રી તરીકે તમારું યજ્ઞકાર્ય ખરેજ ખૂબ સારું છે. શ્રદ્ધા છે કે પ્રભુ 'પ્રબુદ્ધ જીવન'ને ખૂબ આગળ લઈ જઈ માનવસેવાનું કાર્ય કરશે જ. 'પ્રબુદ્ધ જીવન'નો વિકાસ તમારા પુરુષાર્થથી થશે જ, તેમાં શંકાને સ્થાન નથી જ. મારાં થોડાં સૂચનો છે તે કંઈક આવાં છે.

આજના યુવાનો વ્યસન તરફ આગળ વધી રહ્યા છે, અરે ડ્રગ્સ પણ લે છે એવું જોયું છે. આમાં જૈન કે બ્રાહ્મણ જેવો કોઈ ભેદ નથી. અરે, યુવાનો માંસાહારી બની રહ્યાં છે. આ સારું નથી જ.

આ અંગે 'પ્ર.જી.'માં લેખ લખાય તો સારું.

☐ **શશિકાંત લ. વૈદ્ય**, વડોદરા

* * *

સંઘના આજીવન સભ્ય બનો

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ આવનારા ભવિષ્ય માટે સુદૃઢ બને તે માટે આ સંસ્થામાં વધુને વધુ યુવાનોએ ભાગ લેવાની આવશ્યકતા છે. સંસ્થામાં આજીવન સભ્યપદ નોંધાય એ ઇચ્છનીય છે. હાલમાં સભ્યપદ ધરાવનારા પોતાના પરિવારના યુવાનોને સભ્ય બનાવે, જેથી સંસ્થાને આર્થિક સહાય પણ મળે અને યુવાનોનું સભ્યપદ વધે. જેથી સંસ્થા ભવિષ્યમાં પોતાના નક્કર પાયાના આધારે વધુને વધુ પ્રગતિ કરી શકે. આજીવન સભ્ય બનનાર વ્યક્તિ મિટિંગમાં હાજર રહી પોતાના સૂચનો આપી શકે છે ઉપરાંત પોતાના અન્ય કૌશલ્ય આધારિત સહકાર આપી સંસ્થાના ઉર્ધ્વીકરણમાં ભાગ લઈ શકે છે. સંસ્થા ભવિષ્યમાં વધુને વધુ લોકો સુધી પહોંચી સેવાના કાર્ય અને જ્ઞાનના કાર્યને વેગ આપવા ઇચ્છે છે. આવો સહુ સાથે મળીને વર્ષો જૂની આ સંસ્કૃત ભૂમિને, આ વૈચારિક માળખાને અને આ સમાજમાં અદ્‌ભુત સેવા કરનાર સંસ્થાને મજબુત બનાવીએ. આ પણ એક પ્રકારની સેવા જ છે ને!

આજીવન સભ્યપદ માટેની ફી છે: રૂા. ૫૦૦૦/-

વધુ વિગત માટે સંસ્થા ઑફિસ પર સંપર્ક કરો.

પુસ્તકનું નામ :
The Jaina Religion – A perspective
Param Pujya Acharyashri Vatsalya-deepsuriswarji Maharaj
પ્રકાશક : Gurjar Granth Ratna Karyalaya Opp. Ratanpole Naka, Gandhi Marg, Ahmedabad-380001. Ph. : 22144663.
મૂલ્ય : ૧૦૦ રૂા. પાના : ૧૨+૯૬
આવૃત્તિ : ઈ. સ. ૨૦૧૬.

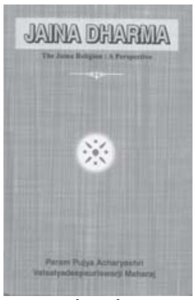

'જૈનધર્મ' ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલ તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ વર્તમાન સમયના યુવાન વાચક વર્ગ માટે અત્યંત આવશ્યક છે માટે આ નાનકડા પુસ્તકમાં પ. પૂ. આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપસૂરીશ્વરજી મહારાજે કરેલ પ્રયત્ન સર્વથા સર્વે જનો માટે આવકાર્ય છે અને અભિનંદનને પાત્ર છે; કારણ કે લગભગ ૧૦૦ પાનામાં અને તેર પ્રકરણમાં શક્ય તેટલી લાઘવયુક્ત બાનીમાં સમગ્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય કરાવવો તે અત્યંત કઠિન કાર્ય છે. પણ પૂજ્યશ્રીએ અત્યંત સફળ રીતે વાચકોના હૃદયમાં ઉતરી જાય તેવી બાનીમાં સરળ રીતે રજૂ કરેલ છે.

પ્રભુ મહાવીરનું જીવન, જ્ઞાનના પ્રકારો (પાંચ) નવ તત્ત્વ, જીવ-અજીવ, વ્રત, છ દ્રવ્યો, કર્મ, કષાય, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ, સ્યાદ્વાદ, ધ્યાન, મૃત્યુ વિષયક જૈન વિચારણા અને મોક્ષ તથા અંતમાં જૈન સાહિત્ય વિષયક માહિતી. જૈન અભ્યાસીઓ માટે માત્ર અત્યંત ઉપયોગી જ નહિ પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા માટે પ્રેરક બને તેમ છે.

પ. પૂ. ગુરુદેવશ્રી આચાર્ય વાત્સલ્યદીપ સૂરીશ્વરજીના અન્ય ગ્રંથો પણ અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદિત થાય એવી આશા રાખું છું જેથી ભાવિ વાચકો અને અભ્યાસુઓને જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સાચા અર્થમાં પરિચય થાય.

x x x

પુસ્તકનું નામ : **ચેતનાની ભીતરમાં**
લેખક : સુનંદાબહેન વોહોરા
પ્રકાશક : આનંદ સુમંગલ પરિવાર બહેનો
શ્રી ભારતીબહેન પરીખ, શ્રી કુમુદબહેન પાલખીવાલા
શ્રી ઇલાબહેન શાહ (પ્રકૃતિ ફ્લીટ)
પ્રાપ્તિસ્થાન : સુનંદાબહેન વોહોરા
૫,મહાવીર સોસાયટી, એલિસબ્રીજ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭. (સાંજે ૫.૦૦ થી ૭.૦૦)
ફોન: (૦૭૯) ૨૬૫૮૯૩૬૫. મૂલ્ય-રૂા. ૬૦/-, પાના-૨૦૮, આવૃત્તિ દ્વિતીય-ઇ સ. ૨૦૧૬.

સર્જન-સ્વાગત

☐ ડૉ. કલા શાહ

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સુનંદાબહેને ધર્મચેતના અને કર્મચેતના સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક એવા બે પ્રવાહોને રજૂ કર્યા છે. દરેક પ્રકરણમાં વિષયને અનુરૂપ હિતશિક્ષા આલેખી છે અને આત્મસત્તાની ચેતનાના વિવિધ પાસાંઓને આકાર આપ્યો છે. જૈન પરંપરા અને અન્ય પરંપરાના શાસ્ત્રોની પદ્ધતિનો આધાર આ ગ્રંથમાં લીધો છે. જૈન દર્શનમાં સચરાચરની સૃષ્ટિ વિષેની, ધર્મ, કર્મ વિષેની સુસ્પષ્ટ, સુવ્યવસ્થિત અને સપ્રમાણ કેટલી વિશિષ્ટતાઓ છે તે વર્ણવવામાં આવી છે. જેમ કે છ દ્રવ્યોનું નિરૂપણ, નવ તત્ત્વોનું અર્થઘટન, ક્રોધાદિ કષાયોનું પરિબળ, સમ્યગ્ દર્શનની સાચી દૃષ્ટિ તથા મિથ્યા દૃષ્ટિનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ અને મુક્તિ વિષેની શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ વગેરે છે.

આત્મસત્તારૂપે-ભગવત્સત્તારૂપે જે અખંડ ચેતના વહે છે તે 'ધર્મચેતના' છે. શુદ્ધ કે શુભ ભાવરૂપે પરિણમતી ચેતન ધર્માભિમુખ ચેતના છે. અને અશુદ્ધ કે દુષ્ટભાવ રૂપે પરિણમતી ચેતના તે કર્મચેતના છે. આ ધર્મચેતના અને કર્મચેતના એવા બે શબ્દો યોજવામાં આવ્યા છે. આ બન્ને ચેતનાની કેટલીક વિચારણા આ ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત થઈ છે.

x x x

પુસ્તકનું નામ : **મધ્યકાલીન પદ્યકૃતિ વિમર્શ**
(ફાગુ-બારમાસી-ચોવીસી)
સંપાદકો : ડૉ. અભય દોશી–ડૉ. સેજલ શાહ
પ્રકાશક અને પ્રાપ્તિ સ્થાન :
શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ- શિવપુરી અને
શ્રી રૂપ માણેક ભંશાલી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૧૨૮/૧૨૯, મિત્તલ ચેમ્બર્સ, ૨૨૮, નરિમાન પોઈંટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૨૧. અને
ગુર્જર એજન્સી, રતન પોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,અમદાવાદ–૩૮૦૦૦૧.ટે. : ૨૨૧૪૪૬૬૩.
મૂલ્ય-રૂા. ૫૦૦/-, પાના-૩૯૬, આવૃત્તિ-પ્રથમ ઇ સ. ૨૦૧૬.

'મધ્યકાલીન પદ્યકૃતિ વિમર્શ' (ફાગુ-બારમાસી-ચોવીસી) ગ્રંથ મહાવીર જૈન વિદ્યાલય-મુંબઈ દ્વારા યોજિત ૨૨મા જૈન સાહિત્ય સમારોહ-મોહનખેડામાં આયોજિત જૈન સાહિત્ય સમારોહ

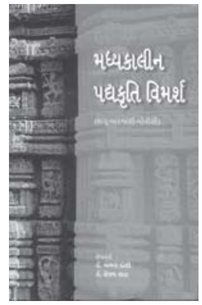

(૨૦૧૪) દરમ્યાન પ્રાપ્ત થયેલા શોધ નિબંધોનું સંકલન છે જેમાં લગભગ ૪૦૦ પાનામાં ૨૮ નિબંધો સંકલિત કરેલ છે.

ફાગુ, બારમાસી સ્વરૂપના નિબંધોનું સંકલન ડૉ. સેજલબેન શાહે કરેલ છે અને ચોવીસીના સ્વરૂપના નિબંધોનું સંકલન ડૉ. અભયભાઈ દોશીએ કરેલ છે. અભ્યાસુઓએ પોતપોતાના સ્વાધ્યાય પેપર રજૂ કર્યા છે જેમાં ફાગુ પરના પેપરો ફાગુની લોકપ્રિયતાનો ખ્યાલ આપે છે. બીના શાહે વિનયચંદ્રકૃત બારમાસી, શોભના શાહે જિનપદ્મસૂરિકૃત બારમાસી, પ્રભુદાસ પટેલ, જાગૃતિ ઘીવાળા, મીનાબેન પાઠક વગેરેએ ફાગુ તથા બારમાસીનો સાહિત્યિક પરિચય કરાવેલ છે. ડૉ. ભાનુબેન સત્રા તથા ડૉ. દીક્ષા સાવલાના લેખોમાં સાહિત્યિક ગુણવત્તાનો પરિચય મળે છે.

એ જ રીતે સ્તવન ચોવીસીના સંકલનમાં ડૉ. અભય દોશીએ ચોવીસી સ્વરૂપનો પરિચય વિસ્તાર-પૂર્વક કરાવ્યો છે અને આનંદઘનજી, યશોવિજયજી, માનવિજયજી, મોહનવિજયજી, ન્યાયસાગર, દેવચંદ્રજી વગેરેની કૃતિઓનું વિવિધ અભ્યાસુઓએ કરાવેલ રસદર્શન રજૂ કરેલ છે.

આમ આ ગ્રંથ અભ્યાસુઓને મદદરૂપ થાય તેવો છે.

x x x

પુસ્તકનું નામ :
૧૯મી–૨૦મી સદીના અક્ષર આરાધકો
સંપાદક : માલતી શાહ
પ્રકાશક અને પ્રાપ્તિ સ્થાન :
શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ-શિવપુરી અને
શ્રી રૂપ માણેક ભંશાલી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૧૨૮/૧૨૯, મિત્તલ ચેમ્બર્સ, ૨૨૮, નરિમાન પોઈંટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૨૧. અને
ગુર્જર એજન્સી, રતન પોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,અમદાવાદ –૩૮૦૦૦૧. ટે. : ૨૨૧૪૪૬૬૩
મૂલ્ય-રૂા. ૭૦૦/-, પાના-૫૯૨, આવૃત્તિ-પ્રથમ ઇ સ. ૨૦૧૬.

ઈ. સ. ૨૦૧૪ દરમ્યાન મોહનખેડા તીર્થ (મધ્ય પ્રદેશ) મુકામે યોજાયેલ સાહિત્ય સમારોહમાં (૧) જૈન ગઝલ (૨) જૈન ચોવીશી, (૩) જૈન ફાગુકાવ્યો તથા જૈન બારમાસી કાવ્યો અને (૪) ૧૯મી સદીના અને ૨૦મી સદીના જૈન સાહિત્યકારો–આ ચાર વિભાગમાં લગભગ સોએક વક્તાઓએ પોતાના શોધ નિબંધો રજૂ કર્યા. આ ગ્રંથમાં ૧૯મી અને ૨૦મી સદીના જૈન સાહિત્યકારો વિભાગમાં રજૂ

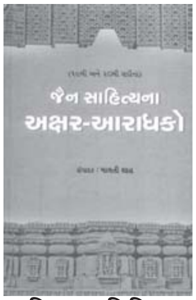

થયેલ નિબંધોનું સંપાદન કરવામાં આવેલ છે.

આ પુસ્તકમાં આરાધકોના કામને અનુલક્ષીને ત્રણ વિભાગમાં લેખોની વહેંચણી કરી છે. (૧) સાહિત્ય સર્જન વિભાગમાં ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપો જેમકે કાવ્ય, નવલકથા, નવલિકા, નિબંધ, ચરિત્ર, વિવેચન વગેરેનું ખેડાણ કર્યું હોય તેવા સર્જકોના પ્રદાનની વિશેષતાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે. (૨) ચારિત્રલેખન વિભાગમાં જેઓએ સાહિત્યસર્જન થોડું કે ઝાઝું કર્યું હોય પણ આચરણ અને ક્રાંતિકારી વિચારો દ્વારા સમાજને નવો રાહ ચીંધેલ હોય એવા ગુરુ ભગવંતો અને વિચારકોની વાત રજૂ કરવામાં આવી છે. (૩) સંશોધન કાર્ય વિભાગમાં જાત જાતની તકલીફો વેઠીને વિરોધોની વચ્ચે પણ અડગ રહી જિંદગીભર અક્ષરની આરાધના કરી છે તેઓને આવરી લેવાયા છે. વિવિધ શૈલીથી લખાયેલા આ લેખો સુંદર ગુલદસ્તા સમાન છે. કોઈક ફૂલ નાનું છે તો કોઈક મોટું, કોઈ સુગંધી છે તો કોઈ મંદ મંદ સુગંધ ધરાવે છે. દરેક પોતાની આગવી રંગ છટાથી આકર્ષે છે. આ મઘમઘતા ગુલદસ્તાનો સાનંદ સ્વીકાર છે.

x x x

પુસ્તકનું નામ :
ઊગ્યો મુક્તિનો અરુણોદય સમ્યગ્દર્શન
સંપાદક : ડૉ. રશ્મિ ભેદા
પ્રકાશક અને પ્રાપ્તિ સ્થાન : શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩, મહંમદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એબીસી ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ફોન નં. : ૦૨૨-૨૩૮૨૦૨૯૬
અન્ય પ્રાપ્તિ સ્થાન :
શ્રી જીતુભાઈ ભેદા, C/o ભેદા બ્રધર્સ,
૨૦૨, કાપડિયા એપાર્ટમેન્ટ, ૩૯, એસ. વી. રોડ, વિલેપાર્લે (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬.
ફોન નં. : ૨૬૧૯ ૨૩૨૬-૨૭,
મો. : ૦૯૮૬૭૧૮૬૪૪૮. મૂલ્ય-રૂા. ૨૦૦/-, પાના-૧૬૦, આવૃત્તિ-પ્રથમ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૬.

પ. પૂ. આચાર્ય શીલચંદ્રસૂરીશ્વરજી ઉપરોક્ત ગ્રંથ વિશે લખે છે. 'તમે બહુ જ મુદ્દાસર અને જૈન શાસ્ત્રોને પૂર્ણપણે અનુસરીને વિષય ચર્ચ્યો છે. સરળ તેમજ સુઘડ રીતે તમે સમ્યક્ત્વ વિષે રજુઆત કરી છે. ભાષા પ્રાંજલ તથા શૈલી રોચક છે.'

પ્રત્યેક જીવાત્મા પોતાના પુરુષાર્થથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની સાધના કરીને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સમ્યક્ત્વના પ્રગટવાથી રત્નત્રય પ્રગટે

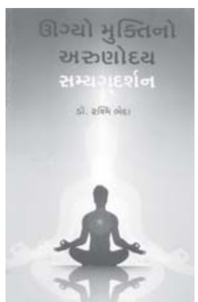

છે અને રત્નત્રય વડે જ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ, રક્ષણ અને સંવર્ધનમાં જ હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ. આ દુર્લભ મનુષ્ય જીવનનો માત્ર અને માત્ર હેતુ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિનો જ હોવો જોઇએ.

જૈન સમ્યગ્દર્શન વિશે એક સર્વાંગી ગ્રંથ આપવાનો લેખિકાનો આશય અહીં સિદ્ધ થયો છે તેથી જ પાંચ લબ્ધિ, શ્રદ્ધાની દુર્લભતા જેવા વિષયો પણ આ ગ્રંથમાં લીધા છે.

સમ્યગ્દર્શન વિશે રશ્મિબહેને કરેલ સ્વાધ્યાય એ તેમના છેલ્લા પાંચ વર્ષના અથાગ પ્રયત્નનું પરિણામ છે. આવા કઠિન વિષય પર સર્વગ્રાહી ગ્રંથ તૈયાર કરવા બદલ તેમને હાર્દિક અભિનંદન.

x x x

પુસ્તકનું નામ : **સફળતાની સિસ્મોગ્રાફી**
લેખક : ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા
પૂર્વ ઉપકુલપતિ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી
પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧. ફોન : ૦૭૯-૨૨૧૪૪૬૬૩.
પ્રાપ્તિ સ્થાન : ગુર્જર સાહિત્ય ભવન, રતન પોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧. મૂલ્ય-રૂા. ૧૮૦/-, પાના-૧૦+૧૭૪, આવૃત્તિ-પ્રથમ-૨૦૧૬.

'ગુજરાત સમાચાર'ની ડાળી પર ગુફ્તેગો

કોલમની કોકિલા છેલ્લા ૩૯ વર્ષથી ટહુકે છે. આ ગુફ્તેગો શ્રેણી ચાર વિભાગમાં વહેંચી છે. જેમાંની એક 'સફળતાની સિસ્મોગ્રાફી' છે. એમાં જિંદગી, સમાજ અને ધર્મ તથા સફળતા વિષયક ચિંતનનું આલેખન છે.

આ પુસ્તકમાં સફળતાની પ્રાપ્તિના દ્વાર ખોલવાની ગુરુચાવીનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તો સાથે સાથે કોઈપણ વ્યક્તિની સફળતાની આડે આવતાં પરિબળોની વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત વર્તમાન સમયમાં યુવાનોના વ્યક્તિત્વના ઘડતર તથા ચારિત્રના ઘડતર અને ચણતર માટે વિશદ માર્ગદર્શન કરવામાં આવેલ છે. દરેક વ્યક્તિ પોતે જ સ્વયં પોતાનો ભાગ્યવિધાતા બની શકે છે તે માટેના ઉપાયો અહીં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. અંતમાં યુવાનોમાં આત્મવિશ્વાસ, સંકલ્પબળ, સમર્પણ અને સકારાત્મક વિચારોથી સપનાં સાકાર કરવા માટેની ભૂમિકાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આમ મૂલ્યનિષ્ઠ સાહિત્યકાર, પત્રકાર અને વિદ્વાન અધ્યાપક પૂર્વ ઉપકુલપતિ એવા ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા વર્તમાનમાં અનેક શૈક્ષણિક–સામાજિક, સાહિત્યિક સંસ્થાઓમાં નેતૃત્વ પૂરું પાડી રહ્યાં છે. તેઓને આવા સુંદર પુસ્તકો આપવા બદલ હાર્દિક અભિનંદન.

x x x

પુસ્તકનું નામ : **ધર્મની ટેલીપથી**
લેખક : ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા
પૂર્વ ઉપકુલપતિ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી
પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧. ફોન : ૦૭૯-૨૨૧૪૪૬૬૩.
પ્રાપ્તિ સ્થાન : ગુર્જર સાહિત્ય ભવન, રતન પોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧. ફોન : ૦૭૯-૨૨૧૪૪૬૬૩.મૂલ્ય-રૂા. ૧૮૦/-, પાના-૧૦+૧૭૪, આવૃત્તિ-પ્રથમ-ઇ. સ. ૨૦૧૬.

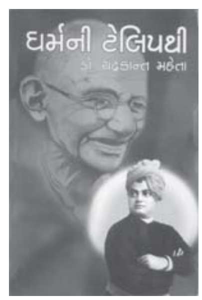

'ગુજરાત સમાચાર'ની ડાળી પર ગુફ્તેગો કોલમની કોકિલા છેલ્લા ૩૯ વર્ષથી ટહુકે છે. આ ગુફ્તેગો શ્રેણી ચાર વિભાગમાં વહેંચી છે. જેના શીર્ષકો છે–'જિંદગીની ટેલિસ્કોપી', 'સમાજની સોનોગ્રાફી', 'ધર્મની ટેલિપથી' અને 'સફળતાની સિસ્મોગ્રાફી'–એમાં જિંદગી, સમાજ, ધર્મ અને સફળતા વિષયક ચિંતન છે. આ પુસ્તક 'ધર્મની ટેલિપથી'માં ધર્મ વિષયક જિજ્ઞાસાઓ અને પ્રશ્નોની ઊંડાણથી છણાવટ કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત આ નાનકડા પુસ્તકમાં અંગત જીવનમાં ધર્મ પરિપાલન કેવી રીતે કરવું જોઇએ તે વિષય પર અનેક વિચારપ્રેરક સૂચનો આપવામાં આવ્યા છે. બીજું આ પુસ્તકની ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેમાં ધર્મ, સંસ્કાર નીતિ અને આચારનું સરળ અને પ્રવાહી શૈલીમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તો સાથે સાથે જીવનમાં ત્યાગ, સેવા, પરોપકાર જેવા ઉદાત્ત મૂલ્યોની છણાવટ રસપ્રદ શૈલીમાં કરેલ છે.

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતાના પુસ્તકો જીવન, ધર્મ, સમાજ અને શિક્ષણ–આ ચાર ક્ષેત્રના જિજ્ઞાસુઓને સંતોષ આપે તેવા છે અને યુવાનોને ઉત્કૃષ્ટ ઉર્જા આપે છે. પ્રૌઢોને ઉત્સાહ આપે છે અને ભૂલા પડેલાને મૈત્રીપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપે છે. ✷ ✷ ✷

બી-૪૨, દયાનંદ સોસાયટી,
એ-૧૦૪, ગોકુલધામ, ગોરેગામ (ઈસ્ટ),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૬૩ મોબાઈલ : ૯૨૨૩૧૯૦૭૫૩.

THE SEEKER'S DIARY

THREE EVENT HAPPENED!

Three Events Happened in the last month!

* My Father and me alongwith a cousin couple went to The Promised Land - Israel and Jordan.

*The value of a certain paper changed overnight and was named Demonetisation.

* Someone very important to me called me insensitive over an idea that I thought was extremely thoughtful and sensitive .

Three disparate events. What could they possibly have in common and yet all the three brought me to my favorite aspect of Jainism that is Anekantvad or as one of its meanings which is multi perspective points of view / many sidedness.

The natural ability of an Enlightened one to see all the aspects of an event, person, experience- The manifold viewpoints. The relative truths and its relation to the Absolute Truth - is Anekantvad.

The Holy Land

Israel; educated me about Irrigating desert lands and 4000 years of rich history with peeks into four humongous monotheistic religions of Judaism, Christianity, Islam and Bahai. Interacting with people of these faiths, made me come face to face with a West Bank resident, a Palestinian Muslim, a devout Orthodox Jew, a Syrian Christian and a Bahai.

All staking a claim to this as their land by giving facts and figures, historical proof and testimonials and written material. When my fantastic liberal Jewish guide explained to me `When we were young, we could not utter the name Jesus or Yeshua'. And my Christian dinner companion told me that when she was young she could never get a Jewish friend home because they are the ones who killed her Jesus. While the Arab had all this history of Ottomon and Turkish wars and capturing of what then become their land. So Jesus was born a Jew, left this world as a Jew, got betrayed by a Jew (and a few Romans) and post his death became the creator of Christianity and instead of seeing a common lineage is being used as a cause of hatred. Much similar to the case being so everywhere around us.

The point is that there were many points to this one piece of land called Israel. That many from all the sides were dying, and rendered homeless or orphaned; Israel lives an extremely fragile life where on the surface it appears all ok and a real solid longing for peace but scratch the surface and one finds the there is hatred emerging from strong narratives of completely conflicting history, of anger and displacement and survival. Who is completely right? Who is completely wrong?

Their ways of achieving what they think is right can be questioned but who is really right will always remain a little blurry. Why cant they all live in peace as ``Human beings" is a ridiculously naive and simplistic and utopian wish because the fundamental stories and beliefs are contradictory.

Demonetisation -

Some said - "Wow, What a Move! Finally this country is going to see a Parivartan." and "What a Man Modi is! The Government has collected so much. Finally there will be a transparency, a straightforwardness which was so missing."

While to some others - "Modi is a Dictator, a psychopath a megalomaniac."

And yet for some others - "My money is my property and in a democracy how can one man decide how much when should a person take out or put in?"

Celebratory parties, heart attacks, people in queues patient, people in queues plundering, villagers not comprehending what just suddenly happened. Housewives suddenly seeing years and years of hidden savings rendered meaningless - the word to be noted here is hidden, the money might be white when earned but its about their own value of it, their own way of building their dream, having their sacred space, their independence looted, their sense of worth devalued and brushed out and incessantly joked about on whatsapp in a moment.

It was good, It was bad, It was ugly, different strokes for different folks as they say. Does the ends justify the means? A greater common good... All is right or wrong from different people and their individual perspectives.

Insensitive – Who me?

I was called insensitive for something, which I was

feeling so good about what I wanted to share with that person and instead he thought it was highly insensitive of me. I was thinking how much He would love it and thus love me for it and instead in one sweep of a moment he made me come crashing down from my high horse. It made me defensive, then introspective, then self blame, then self angry, then hurt, then offering justifications then unaware till I reached a place where - the deeper layer of a world away from right and wrong into a space where I could realize - Yes, from His angle it was completely insensitive of me and in this context His angle was far more relevant than my context.

I am not getting into details, dear readers not because it is private but because the incident is not so important. We may all have experienced this - the feeling of being grossly misunderstood and of being labeled selfish or uncaring or insensitive or careless while the feeling and intention with which we set out actually to do it was totally the opposite. It is hard in that situation, keeping the context in mind. The same thing in a different context or space or time of two days later could have been amusing or even sensitive.

Everyone's individual perception is his or her whole world and the match or clash of another perception is a cause of harmony and disharmony, happiness and sadness, love and animosity. Billions of people and billions of world's co exist and clash every single moment. Every single moment new Worlds come into being and every moment world's crash and yet nothing around has even moved or changed.

Hence this month has made me believe strongly that being silent and Param Kripadu Dev's line, 'Kar Vichar to Paam" is the single most relevant way to go about my life to that space within which can create *jagruti* or awareness by being able to see many varied aspects of a reality without the need to jump into any one action or reaction or opinion and suffering because of it. A world where we can completely stop reacting but actually thinking about, thinking through and thinking of something that has occurred completely for a few minutes - ten minutes, 30 minutes and then see a neutral response emerge. Which will not be as hard hitting to yourself or to others around you and you could be a part of creating a more harmonious way of co-existing rather than be miserable or cause to other's misery.

Difference of opinion, perception and even complete value systems will always and forever be there. The seeker's diary today is aimed only at about the largest contradictory universe, which resides in no external space but very much within each and every one of us. We consolidate that and the jigsaw puzzle will all fall into place in a beautiful mosaic where fragments can also make a complete beautiful whole.

These insightful quotes are just various ways/ aspects to try and locate that expansion to accommodate all realities different from one's own within.

"No man has the right to dictate what other men should perceive, create or produce, but all should be encouraged to reveal themselves, their perceptions and emotions, and to build confidence in the creative spirit."- Ansel Adams

"Loving people live in a loving world. Hostile people live in a hostile world. Same world." - Wayne W. Dyer

"If you look the right way, you can see that the whole world is a garden." - the Secret garden

"We sit silently and watch the world around us. This has taken a lifetime to learn. It seems only the old are able to sit next to one another and not say anything and still feel content. The young, brash and impatient, must always break the silence. It is a waste, for silence is pure. Silence is holy. It draws people together because only those who are comfortable with each other can sit without speaking. This is the great paradox." - Nicholas Sparks, The Notebook

Reshma Jain
The Narrators
Email :
reshma.jain7@gmail.com

'પ્રબુદ્ધ જીવન' કોર્પસ ફંડમાં ત્રણ લાખનું અનુદાન આપી પંદર વર્ષ સુધી કોઈ પણ એક મહિનાનું સૌજન્ય પ્રાપ્ત કરો

સ્વજનને શબ્દાંજલિ જ્ઞાનકર્મથી અર્પી જ્ઞાનપુણ્ય પ્રાપ્ત કરો

Jain Conviction... A Scientific Epitome of seamless life

❑ Prachi Dhanwant Shah

As a parent, today it gets very much unfussy to nurture the values of Jain Religion to my children when the majority of Jain facts are correlated to science and can be proved right and easy to follow with the concepts of science. There are simple do's and don'ts which have scientific reasoning to it and so when I explain the same to my children or rather every child around at our Gyanshala class in N.J. they pursue the same with a big smile of acceptance on their face. By now, I am sure we adults are aware of this fact that how Jainism is substantiated as a religion of facts with the help of science. And so, it is our duty to explicate these facts to our imminent generation and not just impose the same upon them. In today's era of technology and science when we tell our child that you are Jain by religion and so you must follow 'X' number of rules and regulations, then I'm sure, one day it will rebel back to you. But when the same facts of Jain religion are explained with reasoning and scientific concepts to it, it will get easy for every child to understand it and so, it will become their choice to pursue it and not an obligatory or levied principle to be routed at a certain point of life.

It is a known fact that Jainism is one of the oldest religion in the world, holding the oldest philosophy too! It was originated 5,000 years ago i.e. 3,000 B.C., and was put forth to us by 24 Tirthankars who had already attained moksha – reincarnation and then structured this religion to benchmark the right path of salvation for us. To put it in simple words, which you might know, that for every Jain or rather every human being, the decisive goal of his/her life should be Moksha… understand the soul, purify it to attain Nirvana and escape the cycle of reincarnation to free the soul.

This can be simplified, by understanding a simple philosophy of karma. On the aspects of karma, we have been gifted with this life, where it is our duty to make a call for ourselves, if we wish to shed off the backloaded of our bad karmas and keep pursuing good karmas or add on to the bad karmas. When a child understands this, he will think twice before putting forth an action. But for this ofcourse it is our duty as a parent to keep reminding the said philosophy of karma to them. We need to understand the Law of Karma thoroughly and foster the same to our prospect generation. Every human being needs to be a soul who has conquered over his/her negativity and desires and that would lead the soul to the right path of serenity.

Keeping the same aspects in mind, I would like to pen down few of the corelation of Jainism and science. It is not an unknown fact that today, many Jain centres and universities have presented several papers and articles explaining the scientific attribute of Jainism. And that enforces me to bring forth few of them for you on this platform.

Jainism is the only religion which believes that no one has created this universe. This universe is eternal and no one is the creator nor the destroyer of this universe. Jainism believes that every element and action in this universe, is the cause and effect is of universal natural laws. Science proved the same. In the year 1964, a scientist named Higgs Bosson proved by means of his scientific theory, that this universe is the result of a Big Bang. To prove the same, currently researchers are working on the same using a large tool named Hadron Collider in Switzerland. The same has been mentioned in *Tatvasutra* around 2000 years back by Shri *Umaswatiji.*

Adding to the same, according to Jain Cosmology, this universe is constrained of two main substances i.e. *Jeev* (living - soul) and *Ajeev* (Nonliving - *Pudgal* - Matter). Jeev is eternal and Ajeev is *pudgal* attached to this eternal soul. As per Jainism, just as there is a law of universe applicable to matter, there is a law of universe applicable to our soul and that is what is called as Karma. These laws that apply to our soul i.e. law of karma that attaches to your soul, are unescapable and no one can save you from these laws of Karma. When this soul receives a body in the form of *pudgal,* it furnishes actions. If this soul is clean and free of bad karmas, it will deliberately bestow good actions. Hence, Jainism teaches us to distill this soul as to decide the fate of our soul.

Similarly, talking in terms of science every matter is composed of elements i.e. molecules with the help of which, matter produces energy. The kind of energy

it produces depends on the nature of elements. There are 118 elements which are constrained in this universe, that structures a matter which we can see around us. Correspondingly, when soul combines with a body, it creates a form known as living being. We are humans and we have been bequeathed with an element of the brain, intelligence to deviate our soul in the right path. Thus, the energy we produce, is complete unto our thought process. If we think negative and produce negative elements in our thought process and soul, the energy (*Urja*) we produce will be negative, and similarly, if we think positive, the energy (*Urja*) produced will be positive.

We need to understand the said concept and explain the same, to implement it. Science says, every action has its reaction. So does Jainism teach by the principle of Non-violence. The ideal way to make this universe peaceful and happy is by following Jain ideal principle of non-violence. To every action of violence, there will be a reaction of distortion and distraught. Rather, to every action of non-violence, there will be action of love, peace and contentment. Hence today, Jainism is the religion which is identified as a religion of peace.

Plants have a life was scientifically proved by Indian Scientist *Shri Jagdish Chandra Bose* in 19th Century. But, Bhagwaan Mahavir avowed the same during his spell by means of *kevalgyan* when there were not even basic amenities of research. He also conscripted existence of micro-organisms during that time decades back. Hence what he preached is considered as an absolute truth, i.e in scientific terms, it is accepted as super science in today's era.

When we take a glimpse of Jain diet and lifestyle, I am sure very few will disagree with me, that it is an idyllic way of healthy life. As Jainism teaches us to consume only vegetables and fruits, science also agrees to this fact that an ideal diet needs to be vegetarian or rather to be precise, the majority of the population in the western country and around the world is taking a detour to a vegan diet. According to Jainism, food needs to be consumed only in the day time. This perception is also justified by the scientific fact that after sunset, there are more microbes around. Also, one's digestive system is better during daylight. It takes around 2-3 hours to digest a meal and hence, when consumed during the day time, certain enzymes produced in sunlight accelerates digestive system. Scientific aspects of Jain diet do not just end here. When we follow, certain special days termed as *Tithi* such as *Paacham & Aatham,* if we restrict ourselves to green vegetables, the hormonal balance remains intact within our body. The reason behind this is, during these days, due to the impact of Lunar and Solar cycle, the lead and water content of our body changes. Besides, periodic fasts and *vratas*, helps the body to stay balanced and intact. Also, Jain principles teach us not to consume underground roots as it kills the plant straight from its roots and this leads non-violence and breaking of decisive belief of Jainism. Science proves this fact that roots indorsean enormous number of micro-organisms whereas Jain religion identified this fact thousand years back.

The ideal way of consuming water conferred by Jain principles is to filter it by three layers. Boil the filtered water, let it cool and then strain it again to consume it. Jain principle believes that by doing so, there are fewer chances of microbes in the said water body and prevents producing new microbes, resulting in minimal non-violence. Science specifies the same. To circumvent diseases caused by water bodies, the ideal way to consume water is to boil it and then utilize it.

Considering another aspect of Jain lifestyle, periodic *samayik* (meditation) and *khamasana* enforces our mental balance and keeps our body and mind in a robust stipulation.

Besides just the Jain dietary persona towards our lifestyle, if we implement wholly the Jain behavioral facets as well, it will fabricate an epitome of seamless life inexorably. Jain principles of *kshamapana*, is one of the examples of Jain principles, which if implemented in our lifestyle, foremost to loving everyone around us, life will be befitted into picturesque and a paradigm of the impeccable world.

Well this is just one aspect of Jain Principles. When we coerce into considering more of such idealistic corelation of Jain religion and science, our foresight towards Jain principles and religion will have no bounds!

"Science without religion is lame ... And religion without science is blind !!"

—Albert Einstein

49, Wood Avenue, Edition,
N.J. 08820, U.S.A.
(+1-917-582-5643)S

✷ ✷ ✷

VEGETARIANISM, ENVIRONMENTAL CONCERN AND WORLD PEACE

ENLIGHTEN YOURSELF BY SELF STUDY OF JAINOLOGY

LESSON – FOURTEEN

❑ Dr. Kamini Gogri

[CONTINUED FROM LAST MONTH]

Man's relationship to Nature: Environmental Ethics

Man is in continuous relation with its surrounding. Humans get a lot of things from the nature. But is it a one sided relationship? Do humans also provide anything to nature?

Since last two hundred years, because of industrialisation and consumerism the balance of nature is disturbed. Because of over extraction, destruction of plants and animals on one side and over production of industrial goods, different types of wastes; we are facing the problems, which need to be addressed immediately. If we do not pay any attention to these problems now, not only the survival for other species but also human beings would be in danger.

Let us understand the problems in detail.

Harmony, the law of nature:

We know that living as well non-living organisms surrounds us. These together constitute ecosystem. The non-living things are air, water, soil etc., which also contribute a lot to the ecosystem. The living beings include plants, animals and human beings. The living and non-living organisms are in continuous interaction. Non-living things provide with the minerals and important ingredients to the living organisms. We can call these as belonging to the Mineral Kingdom (though according to Jainism, even Mineral Kingdom is living). Higher than Mineral Kingdom is plant kingdom in which we see the growth, development and reproduction characteristic to all living beings. Higher than Plant Kingdom is the Animal Kingdom, which is characterised by locomotion. (Higher than this is Human Kingdom characterised by 'Rationality', which we will not take into consideration for the time being).

As we know that all these organisms are in continuous interaction with each other. Minerals provide with the basic ingredients, which are assimilated by plants and carried further by animals. When plants or animals die, these basic minerals are again released back to nature. Thus in nature there is neither depletion nor excess. Moreover, the solar energy is converted to consumable food by the plant which in turn, is available for all the animals-herbivores as well carnivores (animals which eat herbivorous animals). Thus in nature there is no wastage at all as through biodegradation (decomposing the complex material into its basic ingredient) everything returns back to nature.

Moreover nature works on the principle of survival of fittest. For example the animal will keep away the young one, which is weak, and will take care of only that which is fit for survival. This is not considered cruelty in nature. Nature functions with least effort. Functioning here means taking care of life as well as death.

Everything in nature is for others. Rivers don't flow for themselves. Plants don't grow for themselves. They offer everything to others. Each and every species by its activities supports the environment it is surviving in. The harmony is the basic rule of nature.

The interference of human causes pollution:

But this is not the case when human beings enter this well-established system. When acting in accordance to the natural laws, actually everything must go back to the nature. But because of their activities, humans release different wastes, (which do not belong to nature and which can't be decomposed at the same rate at which other natural materials can be decomposed) which cause pollution. The recent phenomenon of the age is much more dangerous. On one side natural resources are depleted and on the other hand industrial goods are produced in excess. This causes different types of pollution such as Air Pollution, Water Pollution, Surface Pollution, Noise Pollution and Nuclear Pollution. The main causes for pollution are deforestation, industrialisation and urban lifestyle.

The effects of pollution:

The pollution is causing the effects, which in turn can be the cause of further pollution. The toxins that are released in air, water and soil can enter the food chain and can be hazardous. Because of deforestation, land is converted to desert, which again can be dangerous, as man will lose the basic resources. Because of pollution, Ozone layer gets depleted and which causes green house effect. The temperature of

the planet rises and which in turn causes global warming. This may lead to melting of glaciers and rise in water level in the oceans. Nuclear waste is another danger for the human being, which is the recent phenomenon of the last century. We are well aware of recent crisis in Japan. Psychologically because of pollution, humans feel stress and the physical problems are also seen occurring.

Who is responsible?

The role of human beings in creating the pollution is major. Only human beings are responsible for polluted air, water etc. Human greed is costing us a lot. It is affecting the lower kingdoms very badly, which in turn will be very dangerous for the human kingdom in the long run.

We need physical comforts but we must examine--how much of it we need and what is the role of the physical comfort.

Besides physical facility, is there anything that is important for human life?

We must examine ourselves – who are we and what we want to be?

Is it possible for us to live a lifestyle, which is natural?

Does Jainism suggest any answers to these problems?

What the other religions have shown mankind?

We have seen that Jaina ethics takes into consideration all forms of life, including air, water, fire, vegetation and earth. Jaina Acharyas have always emphasised a nonviolent lifestyle, which takes into account all living beings. Jaina conviction of 'Parasparopagrahojivanama' teaches that all forms of life are bound together in mutuality & interdependence. Jaina Acharyas say that if we disregard the existence of earth, fire, water & vegetation; then our own existence will be destroyed.

In Dasavaikalikasutra it is said:

"As the bee that sucks honey in the blossom of a tree without hurting the blossom & strengthening itself, the monks take food from lay people such that they do not disturb them."

Jainism teaches restraints in the consumption of material things and advocates simple lifestyle. Indulgent & profligate use of natural resources is seen as a form of theft & violence.

Michael Tobias, the author of 'Life Force' declares the Jaina ethics of nonviolence to be 'Spiritual Ecology' & 'Biological Ethics'. Thus it indicates that Jainas have not only thought of human beings alone but for all species of the universe. Even though the main aim of Jainism was not to deal with the environmental issues, but if the Jaina principles are followed with proper understanding, the by-product would be healthy environment for everyone.

Not only Jainism but also all the religions have taught mankind to respect nature and live the life, which not only supports but also nourishes the environment. Hinduism has always emphasised a great reverence for nature. The idea of Rta was to establish harmony in nature. Buddhism also favours non-greed for all the pursuit of human life, which shows the attitude of spiritual ecology. The practice of pancashila also supports the harmonious relation with all forms of life. Christianity also has spoken about interconnectedness and interrelatedness of all the bodies of nature. All the major religions have always taught man to live in harmony with nature. It is deviation from morality that has caused all the problems.

Changing our lifestyle to spiritual ecology is not very difficult if we bear the following points in mind and act accordingly:

- Cultivation of helping attitude, detachment & universal friendship.
- Cultivation of an attitude of restraint, minimum use of natural resources & consumables
- Cultivation of the habit of carefulness in all activities.
- Daily penitential retreat & prayer for the welfare of all living beings & for the universal peace.
- Cultivation of satisfaction & tolerance.
- Cultivation of a 'True' nonviolent lifestyle.
- Cultivation of an attitude of giving.
- Finding out what is my relationship to nature around.
- We must ask how can I help.

How can we help?

There are a lot of things we can do to help.

We must first of all try not to waste anything. Almost everything, we think is rubbish is useful in some way. We can reuse things, recycle things that can be recycled and best would be if reduce the usage of material things.

We must check the use of things that we get from the Mineral kingdom. If we could use the material derived from the Plant kingdom it would be wonderful. The material from Mineral kingdom takes a lot of time to regenerate. But the material derived from the Plant kingdom can be regenerated faster as compared to other kingdoms. Many ecologists suggest a lifestyle, which is eco-friendly in this sense.

Plastic must be reused and recycled. If it could be avoided altogether nothing would be better than it.

Animals, plants, wild places need to be saved. These are not there just for our entertainment or to serve us but we need them more than before. Our survival is completely dependent on it.

Endangered animals also must be saved, as they are very important part of the ecosystem. ✷✷✷

LESSON SIXTEEN NEXT MONTH

76-C, Mangal Flat No. 15, 3rd Floor, Rafi Ahmed Kidwai Road, Matunga, Mumbai-400019. Mo : 96193 / 79589 / 98191 79589. Email : kaminigogri@gmail.com

THE STORY OF JAINA RAMAYANA

□ Dr. Renuka Porwal

Ramayana was first told by Lord Mahavira to his disciple Gautamswami who composed the same in sutra form. This was carried forward in oral tradition. Later on in 1st A.D. Acharya Vimalasuri framed the same in epic form in Prakrit. Afterwards, it was composed by many Acharyas to stress on the life of Shri Ram. The available Ramacharitras are seventeen and Sitacharitras are thirty including the work of Acharya Haribhadrasuri, Hemchandracharya, Pampa, Mallisena, Merutungasuri, Meghavijay, Dhananjay, Ashadhar-pandit, etc. The latest version in Gujarati is written by A. Gunaratnasuri of Acharya Bhuvanbhanusuri's tradition.

The question arises in our mind that practically almost every family in India is very much aware of the story of Ramayana, then why to repeat the same old story again and again? The reason behind its repetition is that people awaken their own spiritual culture and live happily. Also the common people could learn more on seeing the trouble taken by their Nayaka (Ram) to obey his father's words as well as to fight for establishing peace and justice. People still remember him as a great emperor whose kingdom was called ***Ramrajya.***

The epic on Shri Ram by Vimalasuri is Paumachariyu, where Ram is called Padma – the lotus, symbolising perfectness of soul. It narrates the long descriptions of towns, hills, mountains and seasons. Even sports in the sea as well as marriage ceremony also is well recounted in the epic. He showed that Raksasas were not man eating demons but were Vidyadharas – a class of beings endowed with many super natural qualities and also highly civilised. The dynasty of Vidyadharas at Lanka came to be called Raksas after their great celebrity hero named Raksas.

Accordingly Ram was the king of Ayodhya in the period of 20th Tirthankara Muni Suvratsvami. All its narration is similar to Valmiki Ramayana except that Hanumana and Ravana are in human form and many characters of the epic renounce the world. As per present Acharya Gunratnasuriji, one must see Rama's ideal character and try to live like him as he had lived – extreme love for brothers and to learn from enemies, etc.

Ram was in the descendant line of Rishabhadeva after whom the vansa was called Iksavaku. One of the grandson of Rishabhanatha was Adityayasha who started Suryavansa. After few generations, king Anaranya presented Ayodhya kingdom to his very young son Dasharatha and took Diksha. Dasharatha in his young age married three queens Kaushalya, Sumitra and Kekai. In course of time Kaushalya delivered a boy named Ram. In his young age Ram was very brave and very often fought with cruel people to save the innocent subject. We are very much familiar with the legend that Ram along with Sita and Laksamana went to the jungle for 14 years to keep the promise given by his father to their step mother Kekai. Ravana took Sita to Lanka and tried to lure her but couldn't succeed. Hanuman was sent to Ashok vatika at Lanka where he presented Shri Ram's ring to Sita. She became very happy to receive it. Ram won the battle against Ravana with the help of Hanuman and returned to Ayodhya in Pushpak Viman. Many vidyadharas accompanied him. There they constructed marvellous shrines and palaces. After hearing ill comments about Sita, Ram sent her to the jungle. She became very sad as she was innocent and also pregnant. After few months she gave birth to twins Luv and Kush at a Rishi's Ashram. Both the children met their father at the battlefield and recognised each other. They returned to Ayodhya with Sitamaiya. Ram renounced the world after the death of Laksaman and came to be known as Ramarshi.

The valuable work on Jaina Ramayana - Paumachariya was first published in English in 1914 A.D. edited by Herman Jecobi. Its second revised edition was edited and published in 1962 A.D. by Muni Punyavijayji with the help of other material not used by Dr. Hermon Jacobi.

Jain Ramayana - By Dr. Renuka Porwal, Mob.: 098218 77327

In the descendent line of Rishabhadeva in Iksavakuvansa, king Adityayasha started Suryavansa, whose great grandson was Dasharath. He married three queens named Kaushalya, Sumitra and Kekai.

In the course of time Kaushalya delivered a boy named Ram.In his young age brave Ram very often fought with cruel people to save the innocent subject.

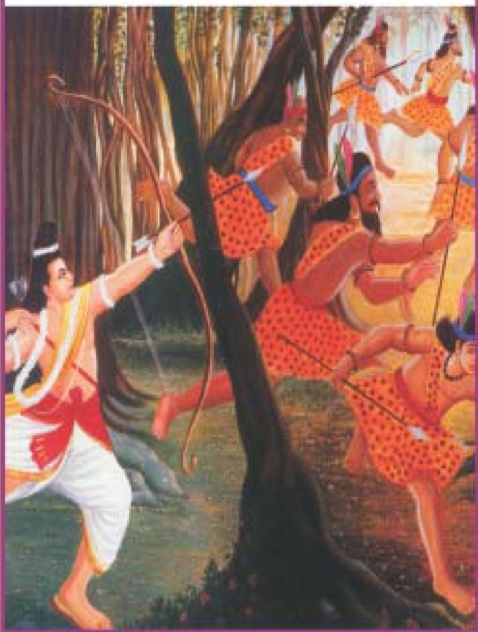

Ram along with his wife Sita and brother Laksaman went to jungle for 14 years to keep the promise of his father to mother Kekai.

Ravana kidnaped Sita to Lanka and tried to lure her but couldn't succeed. Hanuman reached Ashokvatika and presented her Shri Ram's ring.

Ram won the battle against Ravana and returned to Ayodhya in Pushpak Viman. Many vidyadharas accompanied him.

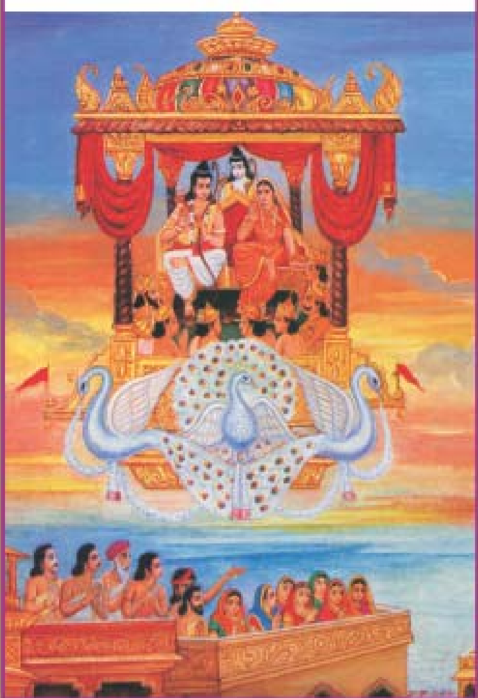

Sita was sent to the jungle where she gave birth to twins. They recognised their father at the battlefield and returned to Ayodhya. Ram renounced the world after seeing the transient world.

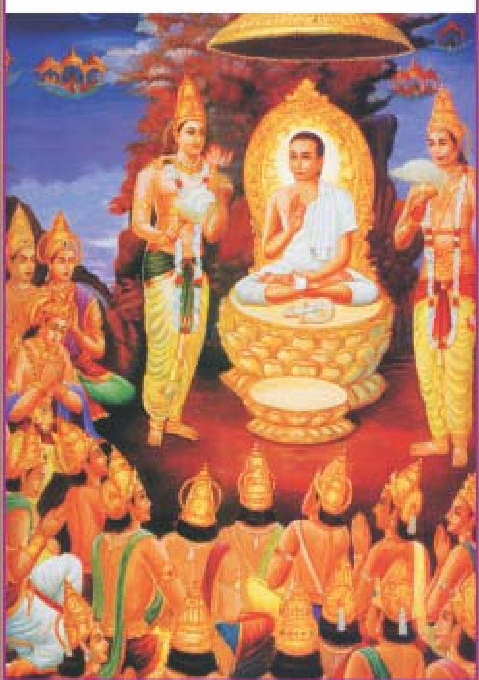

Licence to post Without Pre-Payment No. MR/TECH/WPP-36/SOUTH/2016, at Mumbai-400 001.
Regd. With Registrar of Newspapers for India No. MAHBIL/2013/50453 Published on 16th of every month & Posted at Patrika Channel sorting office Mumbai-400 001 On 16th of every month ০ Regd. No. MCS/147/2016-18

ઉંમર કરતાં નાના દેખાવું

● ગીતા જૈન

યોગ શિબિરના માધ્યમે અનેક લોકોને મળવાનું થાય, ઘણી બાબતોને નજીકથી જોવા-સાંભળવા-સમજવા મળે...એમાંની એક વાત ખૂબ ધ્યાનમાં આવે છે–ઉંમર કરતાં સૌને નાના દેખાવું ગમે છે!

હમણાં મેં વર્ષો પછી એક ભાઈને જોયા-ટાઈટ જીન્સ અને કલરફુલ ટી-શર્ટ! ઉંમર આશરે ૬૭ થી ૭૦ ની વચ્ચે. સાથે એમના પત્ની એ જ ગુજરાતી ઢબની લાઈટ રંગની સાડી અને એ જ સામાન્ય ગૃહિણીનું લુકીંગ...ભાઈને વર્ષોથી સફેદ ઝભ્ભા-પાયજામામાં જોયેલા–એમનો આ અચાનક બદલાવ ગમ્યો...એમની સ્ફૂર્તિમાં ફરક લાગ્યો...એમની વાક્છટા–વર્તણુંકમાં સકારાત્મક બદલાવ જોઇને આનંદ થયો. શું માત્ર વસ્ત્રો બદલવાથી જ એમની બૉડી લૅંગ્વેજમાં બદલાવ આવ્યો હશે?

એક બહેન લગભગ ૧૫-૧૭ વર્ષ પછી અચાનક પૂનામાં મળી ગયા. મુંબઈમાં એમના પતિ અને સાસુ સાથે રહેતા હતા. એમને બાળકો ન હતા. પતિ લાંબી બિમારી બાદ અવસાન પામ્યા. બચત ખલાસ થઈ ગઈ. સાસુ બીજા દિકરાને ત્યાં જતા રહ્યા. બેન બધી રીતે તૂટી પડ્યા હતા. મુંબઈનું ઘર વેચી, દેવું ચૂકતે કરી, પૂના આવ્યા...રહેવા જમવા મળે એવી સંસ્થામાં નોકરી સ્વીકારી અને સાથોસાથ ૫૦-૫૨ વર્ષની ઉંમરે કૉમ્પ્યુટરનો કોર્સ કર્યો...નવી સારી નોકરી અને ઘરમાં સેટ થયા હતા..મને મળ્યા ત્યારે ૫૫-૫૭ની ઉંમર– તદ્દન બદલાવ....જીન્સ-ટી-શર્ટ, ગોગલ્સ, સેંડલ, પર્સ, ઓળખવા મુશ્કેલ. ખરેખર તો એમણે મને ઓળખાણ આપી, એઓ પણ ઉંમરથી ઘણા નાના દેખાતા હતા.

ટી.વી.ની જાહેરાતોમાં ઘણીવાર નાની દેખાતી સ્ત્રી માતા હોય છે અને આશ્ચર્ય થાય છે. મા-દીકરી બે બેનો જેવી દેખાય છે. વ.વ.

નાનું દેખાવું સૌને ગમે! કોઈ પરિસ્થિતિ વશ, કોઈ મનથી, કોઈ દેખાવથી, કોઈ કાર્યશૈલીથી નાના દેખાય છે. તેમના ચહેરા પરનું તેજ, શરીર સૌષ્ઠવ અને સુસ્વાથ્યથી એમની ઉંમર દેખાતી નથી. ખરેખર તો યુવાન દેખાવું એ પોતાની જીવનશૈલી પર આધાર રાખે છે. જીવનશૈલીમાં બદલાવ લાવીને યુવા માત્ર દેખાઈ નહીં થઈ પણ શકાય. આ પ્રકારના લોકો કોઈપણ રીતે પોતાના શરીરને કામમાં લગાડેલું રાખે છે. તેઓ શ્રમનું મહત્ત્વ સમજે છે. બેઠાડું જીવન જીવવા કરતાં 'ઘસાઈને ઉજળા થઈએ' એ ઉક્તિને સાર્થક કરે છે. મનને પણ પોઝિટીવ થિંકીંગમાં રાખી ભયમુક્ત જીવતા લોકોને ઘડપણ જલ્દી આવતું નથી.

નાના દેખાતા લોકો સેલેબ્રેટીઝ હોય–ફિલ્મી હીરો–હીરોઈન હોય કે સામાન્ય ગૃહિણી હોય એક વાત નક્કી કે એઓ રમૂજી હોય છે. મિલનસાર હોય છે, કાર્ય માટે તત્પરતા હોય છે. તેઓ દરેક ઉંમરના અને વિશેષ તો યુવાવર્ગ સાથે મૈત્રી જાળવી શકતા હોય છે–અચૂક કહેતા સંભળાય–'My young friends keep me young.' તેઓ પિકનિક-પાર્ટી, શોપીંગ, મુવી, પ્રવાસ, ટ્રેકીંગના શોખીન હોય છે. તેઓ સાહિત્યીક, સામાજિક, રચનાત્મક તેમજ સેવાલક્ષી કાર્યોમાં હળીભળી જતા હોય છે.

કામ અને વ્યાયામના સંતુલનથી ઊંઘ સારી રીતે પૂરી કરતા હોય છે. તેઓ શરીરના ઉઠવા-બેસવા-ચાલવાના યોગ્ય પોશ્ચર ધારણ કરે છે. યોગ અને ધ્યાનની રુચિ ધરાવે છે. આહાર માટે વિશેષ કાળજી લેતા હોય છે. તેઓ કીટી પાર્ટી, ગપ્પાબાજી કે ટી.વી. કરતાં પુસ્તકોનું વાંચન-લેખન, નવા નવા કોર્સ વગેરેમાં વ્યસ્ત હોય છે. સમયને વ્યર્થ ગુમાવવા કરતાં યોગ્ય આયોજન કરે છે.

પંથે પંથે પાથેય

યોગ, વ્યાયામ, જોગિંગ, એરોબીક્સ, સ્વીમીંગ, નૃત્ય, મોર્નિંગ/ઇવનિંગ વોક આદિથી ફીટ રહેતા આવા લોકોનો જીવન પ્રત્યેનો એપ્રોચ પોઝિટીવ બની જાય છે. નિયમિત કસરતથી વધારાની કેલરી બળે છે. ચયાપચયની ક્રિયામાં નિયમિતતા આવે છે. ચરબી ઓછી થતાં શરીર સમતોલતા ધારણ કરે છે. બોડીનું ફીગર સચવાય છે.

ભોજનમાં વિશેષ તો ૬૦/૪૦ % નો રેશીયો હોવો જોઇએ. ૫૦ % દાળ-કઠોળ હોય, ચરબી ૫ થી ૧૦ % અને સલાડ/ફ્રુટ્સ/ડ્રાયફ્રુટ્સ લેવાય. સાકર, મીઠું ઓછું, ગોળ લઈ શકાય. મેંદો તેની બનાવટ, બેકરી આઈટમ્સ બંધ. અને વ્યસનોથી દૂર રહેવું સારૂં. આયુર્વેદે ઘણા ઉત્તમ વય સ્થાપન રસાયણો બતાવ્યા છે. ગળો-ગોખરૂ અને આમળાનું બનેલું રસાયણ ચૂર્ણ પણ રોજ લેવાથી યુવાનીને લાંબો સમય ટકાવી શકાય છે.

બ્રેઈન કસરતો, ક્રોસ વર્ડ, પઝલ્સથી મગજને એક્ટીવ રાખી શકાય. હળવા સંગીતને જરૂર માણવું. આ સર્વે માનસિક સકારાત્મક વધારામાં કામ આવે છે.

તન-મન બંનેને યુવા રાખવા માટેની આવી રીતભાત અપનાવવામાં આવે તો બધા યંગ દેખાય-યુવા દેખાય. * * *

૧૨, હીરા ભુવન, કુણાલ જૈન ચોક, વી.પી. રોડ, મુલુંડ (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૮૦.
મોબાઈલ : ૯૯૬૯૧૧૦૯૫૮.

To,

Postal Authority Please Note: If Undelivered Return To Sender At 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi, Mumbai-400004.

Printed & Published by Pushpaben Chandrakant Parikh on behalf of Shri Mumbai Jain Yuvak Sangh and Printed at Fakhri Printing Works, 312/A, Byculla Service Industrial Estate, Dadaji Konddev Cross Rd, Byculla, Mumbai-400 027. And Published at 385, SVP Rd., Mumbai-400004. Temporary Add. : 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi. Mumbai-400004. Tel.: 23820296. Editor:Sejal M. Shah.